

PAPER DETAILS

TITLE: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mürtekib-i Kebîre Konusunda Hâricîlik ve Mu`tezile`ye Yönelttiği Eleştiriler

AUTHORS: Muharrem ALTINHAN

PAGES: 93-129

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2103872>

EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'NİN MÛRTEKİB-İ KEBÎRE KONUSUNDA HÂRİCÎLİK VE MU'TEZİLE'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER

Abu Mansur Al-Maturidi's Criticism Of Haricites And Mu'tazilah, On The Topic Of The Murtakib Al-Kabira

Muharrem ALTINHAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Graduate Student, Sakarya University, Faculty of Theology,
Department of Theology, Sakarya/Turkey
altinhanmuharrem@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7067-9934>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 28/11/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 30/12/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2021

Atıf/Citation: Altınhan, Muharrem. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mûrtekib-i Kebîre Konusunda Hâricîlik ve Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Universal Journal of Theology* 6/2 (2021): 93-129.

Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin Mürtekib-i Kebîre Konusunda Hâricîlik ve Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler

Öz

Büyük günah işleyeninin durumu hakkındaki tartışmalar İslâm'ın ilk dönemlerine kadar götürülebilir. Hz. Osman dönemindeki olaylarla ilintili bir biçimde gelişen Cemel ve Siffin Savaşları bu konunun derinleşmesine neden olmuştur. Konuyla ilişkin bazı âyetlerin te'vili, hadislerin anlaşılması noktasında yaşanan farklılaşmalar ve söz konusu savaşlara katılan sahabîlerin durumu hakkındaki yaklaşımlar ilk itikadî mezheplerin ortaya çıkmasında etken olduğu söylenebilir. Hâricîlik, tahkim hadisesine karşı tepkisel bir dönüt ile ortaya çıkarak büyük günah işleyeninin îmanî durumu hakkında yorum yapan ilk mezheptir. Hâricîler, büyük günah işleyen herkesi tekfir ederek amel ile iman arasında doğrusal bir bağ kurmuşlardır. Hicrî ikinci asrın başlarında kurulan Mu'tezile mezhebinin de kuruluş süreci mürtekib-i kebîre ile ilgili tartışmalara dayanmaktadır. el-Men-zile beyne'l-men-ziletayn nazariyesi ile birlikte büyük günah işleyeni tevbe etmemesi halinde fâsık olarak değerlendiren dünyada mümin saymakla birlikte, âhirette azap ile cezalandırılacakları fikrini ortaya atmışlardır. Mâtûrîdî, bu iki mezhebin görüşlerini delilleriyle inceleyerek çeşitli yönlerden eleştirilerde bulunmuştur. Bu makalede Mâtûrîdî'nin temel eleştirileri, âyet ve hadislerin yorumlanmasındaki ayrışma noktaları ve adı sayılan bu mezheplere yönelttiği peygamberlerin hayatı ve şefaât gibi konular üzerinden mürtekib-i kebîre meselesi ele alınmıştır. Mâtûrîdî'nin düşüncesinde mürtekib-i kebîrenin mümin olmasının delilleri üzerinde durulmuş ve zihin dünyasında diğer mezheplerin nasıl konumlandığı, bu meselede nasıl hata ettikleri ve hangi yönlerden eleştiriye tâbi tutuldukları Mâtûrîdî'nin bakış açısıyla tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Mâtûrîdî, Hâricîlik, mürtekib-i kebîre, vaîd.

Abu Mansur Al-Maturidi's Criticism Of Haricites And Mu'tazilah, On The Topic Of The Murtakib Al-Kabira

Abstract

Discussions about the status of great sinner can be traced back to the early days of Islam. The wars of Cemel and Siffin, which developed in connection with the events in the Osman period, caused this issue to be discussed and riveted. The fact that the expressions in the nas are suitable for ta'wil and the fact that the companions participated in these wars despite being a sin caused this issue to be complicated. Therefore, the first religious sects emerged and each sect developed its own doctrine. Thus, the Hâricites became the first sect to discuss nature of the person who committed a great sin by emerging with a reactionary feedback against the case of arbitration. Kharijites showed a linear integrity between deeds and faith by making takfir of everyone who committed a major sin. The establishment of the Mu'tazila sect, which emerged at the beginning of the second century of the Hijri, is in the same way. Examining the views of these sects with their evidence, she criticized them from various aspects. In this article, it is shown how the issues such as Maturidi's main criticisms, the points of difference in the interpretation of verses and hadiths, and the life and intercession of the prophets that she directed to other sects turned into a dead end. In Mâtûrîdî's thought, the position of the sinner is emphasized, and how they are positioned in the perspective of other sects and where they make mistakes are expressed from Mâtûrîdî's point of view.

Keywords: Kalâm, Khârijites, Mu'tazilah, al-Maturidi, murtakib al-kabîra, waîd.

Giriş

Günah kavramı, kutsal veya ilâhî otorite tarafından belirlenen emir ve yasakların neticesinde ortaya çıkan fiil ve davranıştır.¹ Günahları belirleyen unsurun kutsal veya ilâhî otorite olması bu kavramın bütün dinlerde bulunmasını sağlamıştır. Böylelikle kavramın çizdiği alt yapı vicdanî ve ahlakî sorumluluğu bireyde uyandırarak onu beşerî düzlemde ele alınan suç kavramından daha geniş bir kapsama ulaştırmıştır. Çünkü suç, hukukun çizdiği çerçevede ortaya çıkarak kanunî bir boyut sergilerken günah, dinî bir olgu ile ortaya çıkmakta ve ilâhî bir boyut sergilemektedir.² İslâm düşüncesinde günah her zaman bu açıdan değerlendirilerek vicdanî ve ahlakî sorumluluk yönü, ön planda tutulmuş ve bireye sorumluluk yüklenmiştir. Her ne kadar insanı günah işlemeye sevk eden etkenler var olsa bile bu sorumluluk hiçbir zaman müminin üzerinden kalkmamıştır.

Bu bağlamda mümin için temel tartışma noktası işlediği her günahın imanına etki edip etmeyeceği ve amelin imandan bir cüz olup olmayacağı konusudur. Amelin imandan bir cüz kabul edilmesi halinde işlenen her günah kişinin imânî boyutunu da etkileyecektir. Böylesine bir tartışma İslâm düşüncesinde çok derin boyutlara ulaştığı için mezheplerin teşekkül dönemleri mürtekb-i kebîrenin konumu ile irtibatlandırılmıştır.³ Özellikle Hâricîlik, Mu'tezile ve Mürcie'nin ortaya çıkış süreci tek bir sebebe indirgenemese de mürtekb-i kebîre tartışmalarının etkin rol oynadığı söylenebilir.⁴ Bu açıdan Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehâdetiyle sonuçlanan fitne hadiseleri, Hz. Ali (ö. 40/661) dönemindeki iç karışıklıklar ve Hz. Peygamber'in (s.a.s) pek çok övgüsüne mazhar olan sahâbîlerin bu kanlı hadiselerle karışıp şehit veya gazi olmaları bu problemin derinleşmesindeki temel yapı taşlarından birisidir.⁵

¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğâribi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Seyyid Geylanî (Beyrut: Dâr'ül-Ma'rife, ts.), 10-11; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, "ism", *Lisân'ül-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şâzelî (Kahire: Dar'ül-Me'arif, h.119), 1/44-45; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, "zenb", *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2018) 177.

² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğâribi'l-Kur'an*, 10-11; Mehmet Boynukalın, "Suç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/453-457.

³ Ebü'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-musallîn*, thk. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitayiz, 1963), 33-40; Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kisra Salih Ali (Dimeşk: Müessetü Risale Naşirun, 2019), 114; Ebû Mansûr Abdulkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1964), 72.

⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 87; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 73-74, 133-135; Bağdâdî, *el-Fark* 72, 118; İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dârü'l-Küttübü'l-ilmiyye, 2014), 1/380.

⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'l-ümmem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l Arabi, 1970), 5/5-70; Ebû Abdillâh Şemseddin ez-Zehabî, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l 'İlmiyye, 2005),

Bu makalede önce günah kavramı ve büyük günaha dair özellikler belirtildikten sonra mürtekib-i kebîrenin tarihî arka planı ve mürtekib-i kebîre tartışmaları neticesinde ortaya çıkan Hâricîlik ve Mu'tezile mezheplerinin görüşleri incelenecektir. Ardından sünnî bir âlim olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bu mezheplere yönelttiği eleştiriler değerlendirilecektir. Ülkemizde daha önce mürtekib-i kebîre hakkında çeşitli çalışmalar yapılsa da Mâtürîdî'nin mürtekib-i kebîre anlayışı ile ilgili müstakil çalışmalar sınırlıdır. Örneğin; Lütfi Doğan'ın "Mâtürîdî'de Günah Meselesi" isimli doktora çalışmasının⁶ oldukça geniş kapsamlı olması bizi bu konuda daha lokal çalışmalara sevk etmiştir. Mâtürîdî'nin büyük günah anlayışını inceleyen çeşitli makalelerde büyük günah meselesinin sınırlı kaynaklarla incelenmesi ve salt büyük günah eleştirileri üzerine bir okuma yapılmamış olması da bizi bu makaleye yönelten sebeplerden birisidir.⁷ Ayrıca Ahmet Ak'ın "Mürtekib-i Kebîre Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Hâricîlere Yönelttiği Eleştiriler" isimli bir çalışması da bulunmaktadır.⁸ Bu makalenin sadece Hâricîlik üzerine yoğunlaşması günahkâr müminlerin cezalanması noktasında aynı sonuç üzerinde birleşen mezheplerin değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Hâricîlik ve Mu'tezile'nin ilahî azap noktasında birleşmesi Mâtürîdî'nin eleştirilerinin şekillenmesi açısından önemlidir.

Bu bağlamda bizim çalışmamız sadece Mâtürîdî'nin büyük günah anlayışını göstermekle kalmayacak ve İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Hâricîlik ve Mu'tezile gibi mezheplere yöneltilen eleştiriler, istidlal edilen nasların yorumlanma biçimi, ebedî azap ekseninde birleşmelerinin nedenleri, Mâtürîdî'nin zihin dünyasında bu mezheplerin konumunu, eleştirilerini, önermelerinin tutarlılık payları ve bu mezheplerin ne gibi vasıflarla itham edildiğini mürtekib-i kebîre bağlamında ortaya çıkarmış olacaktır. Ayrıca mürtekib-i kebîre ile ilintili olan şefaât, va'd-va'id, umûm-husus, rahmet-azap, havf-recâ ve el-menzile beyne'l-menzileteyn gibi konuların Mâtürîdî'nin zdüşüncesinde nasıl konumlandığı mürtekib-i kebîre meselesi bağlamında incelenmiş olacaktır.

2/194-198; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İmiyye, 2010), 3/202.

⁶ Lütfi Doğan, "Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî'de Günah Meselesi", (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 255.

⁷ bk. Uğur Hakan, "Büyük Türk Müfessir İmam-ı Mâtürîdî'nin Te'vilat'ında Büyük Günah Kavramı", III. Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu Bildirileri (Azerbeycan-Şamahı, 07-18 Mayıs 2017), ed. Dr. Fariz Halili, Dr. Metin Hakverdioğlu, Amasya: 2017, 678-690; Osman Oral, Mâtürîdî'de Büyük Günah ve Şefaatin Hikmeti", *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* (Kayseri, 10 Ocak 2017), Kayseri 10/15-40.

⁸ Ahmet Ak, "Mürtekib-i Kebîre Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Hâricîlere Yönelttiği Eleştiriler", *The Maturidiyya Özbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi*, No: 1 (2021): 44-51.

1. Günah Kavramı

1.1. Günah

Sevap kelimesinin zıttı olan günah kavramı sözlükte suç, ayrılma ve mey-letme anlamlarına gelmektedir. Günah, Kur'an'da ve Arapça'da pek çok farklı kavram ile ifade edilmekle birlikte dilimize Farsça'dan geçmiştir.⁹ Kur'an'da "cünâh" kelimesi günaha telaffuz açısından benzeyen en yakın kavramdır. Aralarındaki bu telaffuz benzerliğine rağmen cünâh kelimesi günahın anlamını ihtiva eden kavramlar arasında bulunmamaktadır. Çünkü bu kelimenin Türkçe karşılığı günah olmayıp "beis, sıkıntı, mahzur" gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰ Ayrıca Kur'an'da ve Arapça'da günah, zenb, ism, hûb, isyan, cürm, fısk, vizr, zulüm gibi kavramlarla ifade edilmiştir.¹¹ Bütün bu kavramların kullanıldığı âyetler¹² incelenirse eğer günah anlamına gelen bu kelimeler ile Allah'ın yasaklarının çiğnenmesi ve Onun rızasına aykırı olan davranışların işlenmesi anlamına gelebileceğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda günah, meşruiyetini Allah'ın varlığından alan her şeye saldırma ve gayri meşrû olma keyfiyetini yine Allah'tan alan her şeyi yapmak denilebilir.

Dinî bir kavram olan günah, sözlükte bâtil ve yanlış olana yönelme anlamını içermesinden dolayı bilinen anlamda günahın ilk kavramsal çerçevesinin çizilmesine neden olmuştur. İstilahî açıdan günah, ilâhî otorite veya kutsalın belirlediği emir ve yasaklara karşı işlenen fiil ve davranışlar için kullanılmaktadır.¹³ Dinî bir kavram olması özelde "Allah ve peygamberinin" genelde ise "ilâhî ve kutsal" olanın buyruklarına uymanın sonucunda ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla her dinde günah kavramından söz edilebileceği gibi içerik olarak her dinin günah anlayışı, günaha bağlanan sonuçlar ve günahı arınma yolları o dinin kendi ulûhiyet tasavvuruna göre değişkenlik göstermektedir. Bu değişkenlik de bireyin hayatına hem hukukî hemde sosyal açıdan etki etmektedir.

⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, 91, 100, 134, 373-374; İbn Manzûr, "cünâh", *Lisân'ül-'Arab*, 5/149-151; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 204; Cürcânî, "zenb", *et-Tarîfât*, 177.

¹⁰ Muhammed et-Tunci, *el-Mu'cemu'z-Zehebî Farisî Arabî* (Beyrut: Dâr'ül-İlm, 1969), 511; Râgıb el-İsfahânî, "cünâh", *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, 100; İbn Manzûr, "cünâh", *Lisân'ül-'Arab*, 1/696, 697.

¹¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'an*, 10-11; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, nşr. Dâr'ül Kütübü'l Mısriyye (Kahire: Matba'atü Dâr'ül Kütübü'l Mısriyye, 1364/1943), 167, 180, 220, 370, 513, 520.

¹² el-Bakara 2/217, 219; en-Nisâ 4/2, 156; el-İsrâ 17/31; el-Müddessir 74/40-47; el-A'râf 7/80; el-En'âm 6/49; et-Tevbe 9/7, 8, 67; el-Haşr 59/9; el-Hucurât 49/11; el-Mutaffifin 83/7.

¹³ Ferruh Kahraman, *İtikâdî Açıdan Hristiyanlık ve İslâmiyet'te Günah* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 18.

1.2. Niteliklerine Göre Günah Çeşitleri

Günah kavramı, muhatabına, niteliklerine ve işlendiğinde alacağı cezalara göre üç kısma ayrılırken¹⁴ konumuz itibarıyla niteliklerine göre günah çeşitleri ana temasını oluşturmaktadır. Kur'an'da geçen 3 âyette¹⁵ kebîre kavramının doğrudan büyük günah anlamında kullanılması günah çeşitlerinin niteliklerine göre tasnifini vahiy temelli kılmaktadır. Ayrıca âyetlerde günah anlamında kullanılan kelimeler kebîre-sağîre ayrımını dolaylı yoldan da desteklemektedir. Özellikle bazı âyetlerdeki "*hûben kebîra, kebîre ve fâhişe*" kavramları¹⁶ büyük günahları nitelerken "*ism, zenb, fısk ve isyân*" kavramları hem büyük hemde küçük günahları nitelmiştir.¹⁷ "*Seyyie ve lemem*" kavramlarının¹⁸ ise sadece küçük günahları nitelmediği âlimlerin ittifakıyla kabul edilmektedir.¹⁹

Esasen ahlakî mahiyetinin yanında ontolojik açıdan da bir şeyin büyüğünün varlığı küçüğünün varlığını zorunlu kılmaktadır. Böylelikle kebîre kavramı, yapısı itibarıyla sağîre kavramını zorunlu kılmıştır.²⁰ Bu bağlamda değerlendirilirse âyetler hem ontolojik açıdan hemde ahlakî mahiyeti itibarıyla kebîre-sağîre ayrımının temel dayanak noktalarından birisidir.

İslâm âlimlerinin ekserisi Allah'ın yasakladığı bir şeyi işleyene dünyada had, âhirette azap gerektiren günahları kebîre olarak tanımlarken bunun dışında kalan günahları sağîre ismiyle tanımlamışlardır.²¹ Dolayısıyla büyük ve

¹⁴ Adil Bebek, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/282-285.

¹⁵ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıncı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), "Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınırlar, öfkelendiklerinde dahi bağışlarlar." eş-Şûrâ 42/37; "iyilik yapanları, ufak tefek kusurlar hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanları ise daha güzeliyle ödüllendirecektir." el-Necm 53/32; "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız." en-Nisâ 4/31.

¹⁶ en-Nisâ 4/2, 31; en-Necm 53/32; el-A'râf 7/80.

¹⁷ el-Bakara 2/188; el-Mâide 5/18; el-Enfâl 8/12; el-En'âm 6/49; et-Tevbe 9/7, 8.

¹⁸ en-Necm 53/32; en-Nisâ 4/31; el-İsrâ 17/32.

¹⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Mahir Edip Hayyûş (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2021) 3/493; Ebü'l-Fida' Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü İbn Kesîr*, thk. Şu'ayb el-'Arnavût, Muhammed Enes Mustafa (Dimeşk: Dâru Risâleti'l-'Alemiyye, 2019), 7/465; Ebü'l-Berekât en-Neseffî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl* thk. Yusuf Ali e-Bedevî (Dimeşk: Dâru İbni Kesîr, 2018), 3/44.

²⁰ Kahraman, *İtikâdî Açıdan Hristiyanlık ve İslâmiyet'te Günah*, 130.

²¹ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Kitâb'ül-kebâir*, nşr. Muhyiddin Mustü (Medine: Dârü't-Turas, 1986), 18-19; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992); Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmî'd-dîn*, nşr. Abdulazîz 'İzzeddîn es-Seyrevân (Beyrut: Dar'ül-Kalem, 1404/1983), 4/18-21; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed el-Heytemî, *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l kebâir*, nşr. Muhammed Ali (Kahire: Matbaa'tü Hicazî, 1356/1937), 1/26-279.

küçük günah ayırımında İslâm âlimlerinin temel yaklaşımını azap belirlemektedir. Böylece Allah'ın yerine getirilmesini emrettiği buyrukları ve yasakları ihlâl, inkâr veya kasıtlı olarak terk etmek büyük günah iken bunun dışında kalanlar küçük günah kapsamında değerlendirilmiştir.

Kur'an'da büyük günahlar arasında sadece şirk, kebîre kavramıyla ifade edilmiştir. Başka kavramlarla da ifade edilen büyük günahların çeşitleri genellikle hadislerde bulunmaktadır. Hadislerde büyük günahların mûbikât-ı seb'a (helak edici yedi davranış) ve a'zamü'z-zünûb (en büyük günahlar) gibi terkiplerle nitelenmesi bu tür fiillerin insanı negatif anlamda etkilediğini göstermektedir.²² Hadislerde büyük günahların çeşitleri arttırılabilmekle birlikte genel olarak şirk, sihir, Allah'ın haram kıldığı bir canı öldürmek, yetim malı yemek, faiz yemek, savaş meydanından kaçmak, kazf/iftira, ana babaya itaatsizlik ve Mescid-i Haram'da yasak olan bir fiili işlemek büyük günahlardandır.²³

2. Mürtekib-i Kebîre Meselesinin Tarihî Arka Planı

Nasslarda ve özellikle hadislerde büyük günahların ne olduğu belirtildiği halde işleyen konumu hakkındaki bilgiler muğlak bırakılmıştır. Özellikle bazı âyetlerde Allah'ın dilediği kimselerden şirk dışındaki bütün günahlarını bağışlayacağı bildirilirken²⁴ başka bir âyette mümini kasten öldürenin ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacağı belirtilmiştir.²⁵ Bu gibi âyetlerin bağlamından kopararak bazı mezheplerin dayanak noktalarını oluşturduğu söylenebilir.²⁶ Bu ve benzeri durumlar hadislerde de söz konusudur. Hz. Peygamber'den aktarılan bazı rivayetler büyük günah işleyeni küfür ile eş değer görürken bazıları mümin kabul etmektedir. Namazı terk etmenin kişiyi şirk ve küfür arasında tutacağını belirten hadis²⁷ yanı sıra Hz. Peygamber'in

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavk'in-Necât, 1422/2001), "Kitab'ul-Vesâyâ", 23; "Edeb", 6; "İman", 16; "Enbiyâ", 54; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ebû Suheyb el-Kirami (Riyad: Beyt'ül Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998), "İman", 141-146; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Merkezü'l-buhûs ve takviyetü'l-Ma'lumât (Kahire: Dâri Âlitâsil, 1438/2016), "İman", 11; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Sıtkı Cemîl el-'Attar (Beyrut: Dâr'ül-Fikr, 1424/2003), "Züh'd", 29, 30.

²³ Buhârî, "Kitab'ul-Vesâyâ", 23.

²⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), en-Nisâ 4/116.

²⁵ en-Nisâ 4/93.

²⁶ Makalenin ilerleyen bölümlerinde de detaylı bir şekilde geleceği üzerine bu âyetleri, Mu'tezile ve kısmen Hâricîler delil olarak kullanmışlardır.

²⁷ "Kişi ile küfür ve şirk arasındaki sınır; namazın terkidir." Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ebû Suheyb el-Kirami (Riyad: Beyt'ül Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998), "İmân", 134.

şefaatinin büyük günah işleyen müminlere olacağını veya Lâ ilâhe illallâh diyenin cennete gideceğini bildiren hadisler²⁸ bu kapalı noktayı giriftleştirmektedir. Böylelikle mürtekib-i kebîrenin konumuyla ilgili bu kapalı nokta her mezhebin kendi öğretisini geliştirmesine imkan tanımıştır. Dolayısıyla mürtekib-i kebîre probleminin tarihsel sürecinin de bu konudaki nasların farklı yorumlanmasıyla başladığını söylemek mümkündür.

Nasslarda mezheplerin kendi öğretisini temellendirmesi bakımından net bir çizgi olmasa da Hz. Peygamber'in hayatta olduğu süreçte Müslümanlar arasında mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili herhangi bir tartışma yaşanmamıştır. Hz. Peygamber'in vahyin doğrudan muhatabı olması Müslümanların karşılaştıkları herhangi bir problemde ilk başvuracakları kişi olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in varlığı bu konudaki ihtilafları önlediği gibi kebîre meselesi de dahil pek çok fikhî ve kelâmî meselenin ortaya çıkışını engellemiştir.

Müslümanlar, hicretin 11/632 yılında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte yeni bir sürece adım atmışlar ve ilk defa aşılması zor sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunların ilki yönetim meselesi olup Hz. Peygamber'in tekfin ve tedfin işlemlerinden sonra yönetim işi/emr sahâbîlerin genel kabulüyle birlikte Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) verilmiştir.²⁹ Müslümanların karşılaştığı ikinci problem ise irtidat eden kabilelerin durumuydu. Peygamber olduğunu iddia eden birinin etrafında toplanarak irtidat ettiğini bildiren kabilelerle savaşma noktasında herhangi bir ihtilaf olmamasına rağmen zekât vermeyi reddederek Medine'ye bağlılığını yitiren kabilelerin durumu ashâb arasında tartışmalara neden olmuştur. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) başını çektiği bir grup sahâbî "*Lâ ilâhe illallah*" diyenlerle savaşmanın doğru olmadığını iddia eden başka bir grup "o sene zekât alınmasın" fikrini ileri sürmekteydi. Namaz ve zekât arasında bir farkın olmadığını bildiren Hz. Ebû Bekir, âyet³⁰ ve hadislere³¹ dayanarak bir bağcık dahi olsa zekâtların alınacağını belirtmiş ve mürted olmamalarına rağmen bu kişilerle savaşmıştır. Hz. Ebû Bekir'in gösterdiği bu tavizsiz siyaset, kısa süre içinde bu meselenin çözülmesine neden

²⁸ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Merkezü'l-buhûs ve takviyetü'l-Ma'lumât (Kahire: Dâri Âlitâsîl, 1438/2016), "Kıyâmet", 11; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tavk'in-Necât, 1422/2001), "Libâs" 24; Müslim, "İmân", 40.

²⁹ Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/134-140; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 2/5-10; Ebû Abdillâh Muhammed İbni Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, Muhammed Abdülkahir (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 2/280-192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/189; Âdem Apak, *Anahatları İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râsîdîn Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Yayınları, Nisan 2011), 39-41.

³⁰ et-Tevbe 9/5, 11, 35.

³¹ Buhârî, "Zekât", 3; Tirmizî, "Tefsîr", 3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Sıtkı Cemîl el-'Attar (Beyrut: Dâr'ül-Fikr, 1424/2003), "Fiten", 22.

olmuştur.³² Bu bağlamda Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatının ardından karşılaştığı en ciddi problem Müslüman olduğunu iddia edip zekât vermeyeceğini söyleyen kişilere nasıl davranılması gerektiği olmuştur. Hz. Ebû Bekir, zekâtın verilmemesini büyük günah olarak görmekten ziyade; davet edilen son ilâhî dine kalben inanma durumunun tam gerçekleşmediği şeklinde anlamış ve ona göre bir müeyyide uygulamıştır. Çünkü namaz ve zekâtın arasında fark olmadığını bildiren nasslar bu konuda Hz. Ebû Bekir'in dayandığı en büyük delillerdir. Dolayısıyla Arap kabilelerin namazı kılarız ama zekât vermeyiz şeklindeki tavrı aslında İslâm'ı tam anlamıyla benimse-yemediklerinin göstergesidir. Ayrıca Hz. Ömer ve bazı sahâbîlerin ilk başta itiraz edip daha sonra Hz. Ebû Bekir'i desteklemeleri de bu görüşü haklı çıkarmaktadır. Böylece Hz. Ebû Bekir'in uygulamasının mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili olmayıp İslâm'ın esaslarına tam olarak iman edilmesi ve düzenin tesis edilmesi bakımından siyasî bir tavır olduğu söylenilebilir.³³

İki yıllık hilâfet görevinin ardından vefat eden Hz. Ebû Bekir'in makamına Hz. Ömer, ardından da Hz. Osman (ö. 35/655) geçmiştir.³⁴ Hz. Ömer döneminde ve Hz. Osman'ın ilk 6 yıllık hilâfet sürecinde mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili toplumda herhangi bir vaka ve tartışma yaşanmamıştır. Ancak Hz. Osman'ın ikinci 6 yıllık döneminde fitne hadiseleri patlak vermiş ve İslâm dünyasında ilk defa Müslümanlar birbirleriyle karşı karşıya gelmiştir. Hz. Osman'ın bazı uygulamaları ve fetihlerin durması gibi sebepler bu hadiseleri körüklemiş ve İslâm dünyasının her yerinde muhalif gruplar oluşmuştur. Kûfe, Basra ve Mısır'da örgütlenen muhalifler ile halife arasındaki anlaşmazlıklar giderilemeyince de bu gruplar 35/655 yılında Medine'de bir araya gelerek Hz. Osman'ın şehit etmişlerdir.³⁵ Hz. Osman'ın şehâdeti dinî bir ayrışmadan ziyade siyasî bir muhalefetin sonucunda gerçekleşmiştir. Hz. Osman'ın birçok seçkin sahâbeyi arabuluculuk yapması için isyancılara göndermesi, silahlı çatışma ortamını oluşturacak hareketlerden kaçınması ve silahla karşılık vermek isteyen sahâbîleri engellemesi bu durumu teyit etmektedir.³⁶ Ancak bu hadise, Müslümanlar arasındaki ayrışmayı belirginleştirdiği gibi ilk fitne tohumlarını da ümmetinin içine ekmıştır.

Hz. Osman'ın şehâdetinin ardından Hz. Ali (ö. 40/661) 35/655 yılında halife olarak seçilmiştir.³⁷ Ancak Hz. Ali'nin üstlendiği bu görev isyancıların

³² Taberî, *Târihü'l-ümem*, 3/145-190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/202-233; Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/101-108.

³³ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşîdîn Dönemi)*, 66-69.

³⁴ Taberî, *Târihü'l-ümem*, 3/268; 4/153; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 2/36, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/250, 475.

³⁵ Taberî, *Târihü'l-ümem*, 4/153-230; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 2/130-146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/58.

³⁶ İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443.

³⁷ Taberî, *Târihü'l-ümem*, 4/295; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 2/149-163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/81-161.

varlığı ve kargaşa ortamı içerisinde pek çok anlaşmazlıkları da beraberinde getirdi.³⁸ Bu anlaşmazlıklar neticesinde 36/656 yılında Basra’da Cemel Savaşı gerçekleşmiş ve bir tarafı Hz. Ali ve Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) gibi sahâbîler oluştururken diğer tarafı da Talha b. Ubeydullah (ö.36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Hz. Âişe (ö. 58/678) gibi seçkin sahâbîler oluşturmuştur. Cemel Vakasından sonra meydana gelen Sıffin Savaşında da (37/657) benzer tablo bulunmakta ve her iki tarafta da ashâbdan ve tâbiînden güzide kişiler yer almaktaydı.³⁹ Görüldüğü üzere Cemel ve Sıffin Savaşlarında Müslümanlar, tarihte ilk defa birbirlerine kılıç çekmiş ve kanlarını dökmüşlerdir. Sahâbîler her ne kadar birbirleriyle savaşa da bu süreçte birbirlerini tekfir etme gibi bir durum asla söz konusu olmamıştır.⁴⁰ Hatta Hz. Ali, Cemel Vakasında ölenleri bizzat kendisi defnettirmiş, askerlerine yağmadan ve ganimetten kaçınmalarını emretmiştir. İtiraz eden askerlerine ise “Aranızdan kim, kendi hissesine müminlerin annesinin düşmesinden razı olur?” diyerek güvendiği kimselerden oluşan bir birlik ile Hz. Âişe’nin Medine’ye kadar emniyet içerisinde gitmesini sağlamıştır.⁴¹

Hz. Osman’ın şehâdeti, Cemel ve Sıffin Savaşları gibi Müslümanların birbirlerinin kanlarını akıttığı menfur hadiselerin hiçbirinde büyük günah işleyeninin durumu söz konusu edilmemiş ve herhangi bir tekfir olayı gerçekleşmemiştir. Ancak Sıffin Savaşında Muâviye b. Ebû Süfyân’ın (ö. 60/680) komutanı olan Amr b. Âs (ö. 43/664), ordusunun yenileceğini anlaması üzerine askerlerine Kur’an sayfalarını mızraklarının ucuna koymalarını emretmesi savaşı bir anda durdurmuş ve hakemliğe başvuru üzerine bir uzlaşma sağlanmıştır. Savaşın seyrini değiştiren bu hamleden sonra Hz. Ali’nin ordusunda bulunan bir grup asker “*lâ hükme illa lillâh*” sloganıyla ortaya çıkarak hakem fikrine karşı çıkmıştır. Ardından da Allah’ın hükümlerinin açık olduğunu, hakeme gitmenin büyük günah ve büyük günah işleyeninin de kâfir olacağını iddia ederek ilk defa tekfir uygulamasını gerçekleştirmişlerdir.⁴²

Sonuç olarak naslarda mürtekb-i kebîrenin konumu ile ilgili net bir ifadenin bulunmaması, bulunan ifadelerin bağlamından koparılarak farklı anlamlar yüklenmesi ve cennetle müjdelenen sahâbîlerin birbirleriyle savaşa günahını işlemeleri bu konuda pek çok farklı görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Benzer biçimde ilk dönem fitne hadiselerine ve iç savaflara Sa’d b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Muhammed b. Mesleme

³⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, 285.

³⁹ Taberî, *Târihü’l-ümmem*, 4/346; Zehebî, *Târihü’l-İslâm*, 2/181.

⁴⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, “Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 2/371-374.

⁴¹ Zehebî, *Târihü’l-İslâm*, 2/181; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/113.

⁴² Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâricîler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, Mart 2014), 96.

(ö. 43/663) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi bazı sahâbîlerin katılmaması⁴³ ve Müslümanların kanını dökmekten imtina etmeleri mürtekib-i kebîre probleminin derinleşmesini sağlamıştır.

Tahkim hadisesine kadarki süreçte Müslümanların arasında herhangi bir ötekileştirme/tefkir eylemi gerçekleşmemiştir. Tahkim hadisesinden önce yaşanan bütün bu anlaşmazlıklar, dinî nitelikte sayılmayan siyasî uygulamalar sebebiyle ortaya çıkmıştır. Cemel ve Sıffin Savaşları dahi siyasî sebeplerle ortaya çıkan ve hiçbir Müslümanın tefkir edilmediği savaşlardır. Ancak tahkim hadisesinde durum tamamen değişmiş ve ilk defa büyük günah işleyenin îmânî durumu tartışılmıştır. Hâricîlerin bu tefkir hareketleri de göstermektedir ki büyük günah işleyenin konumuyla ilgili tartışmalar, sahâbe döneminden itibaren tartışılmaktadır. Tâbiîn döneminde de bu tartışmalar devam etmiş ve Mu'tezile mezhebinin teşekkülü, bu tartışma vesilesiyle olmuştur. Öyle ki mürtekib-i kebîrenin konumunu belirleyen bu tartışma el-menzile beyne'l-menzileteyn nazariyesiyle birlikte Mu'tezile'nin 5 temel ilkesinden birisi olmuştur.⁴⁴ Bu bağlamda mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili tartışmaların birçok mezhebin doğuşuna ve öğretilerini geliştirmesine zemin hazırladığı söylenilebilir.

3. Hâricîlik ve Mu'tezile'ye Göre Mürtekib-i Kebîre Problemi

3.1. Hâricîlik Mezhebine Göre Mürtekib-i Kebîre

Tahkim hadisesinin ardından ortaya çıkan ve başta sahâbîlerin büyükleri olmak üzere tahkimi kabul eden herkesi büyük günah işlediği için tefkir eden ve "el-Muhakkimetü'l-Ülâ" diye de anılan bu topluluk ilk Hâricîlerin temelini oluşturmaktadır. İlk itikadî fırka özelliğine sahip olan bu kişiler; Abdullah b. Habbâb b. Eret (ö. 38/658) ve hamile karısını kâfir oldukları gerekçesiyle öldürmeleri üzerine Hz. Ali, savaş ilan etmiş, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında bu kişileri ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşlarda tamamen yok olmasalar bile kurtulanlar vasıtasıyla mezhebin fikirleri yayılarak günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.⁴⁵

⁴³ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, (Beyrut: Mevsu'atü'risale, 2020), 1/92, 2/369, 496.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 48; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Dr. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehibe, 1965), 679-701; Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 321. Ayrıca bk. Harun Abacı, "el-Beydâvî Tefsirindeki İ'tizâlî Tesirlerin Varlığı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55/2 (Aralık 2014), s. 151-171; Harun Abacı, *Tefsirlerde Mu'tezile Etkisi Beyzâvî ve Neseî Örneği* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 206-221.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133-138; Bağdâdî, *el-Fark*, 72; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 158.

Hâricîler, amel ile iman arasında doğrusal bir bağ gözeterek imanı; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlar ile amel şeklinde tanımlamıştır.⁴⁶ Böylece amel ile iman arasında gözetilen bütünlüğü muhafaza etmişler ve ameli imanın bir parçası olarak değerlendirip amelin terkinin, imanın eksikliği saymışlardır. Amel ile iman eşit görüldüğü için Hâricîler, büyük veya küçük günah ayrımı yapmamışlardır. Çünkü onlar, günahı niteliklerine göre değerlendirmekten ziyade mümini götüreceği sonuç üzerinden ele almışlardır. Böylece küçük veya büyük günah şeklinde bir tasnif yapmaksızın günah işleyen durumunu küfür ile eş değer tutmuşlardır.⁴⁷

Tahkim hadisesine karşı tepkisel bir nitelikte ortaya çıkan ve mürtekeb-i kebîrenin konumu, iman-amel ilişkisi hakkında yorum yapan Hâricîler, başta Hz. Ali olmak üzere pek çok sahâbîyi büyük günah işledikleri gerekçesiyle tekfir etmiştir. Onlara göre Hz. Ali'nin Allah'ın hakemliğinden başka bir hakemi benimsemesi küfre düştüğünü ve bu sebeple hilâfet görevinin meşrû olmadığını göstermektedir. Benzer biçimde Muâviye b. Ebû Süfyan, Amr b. Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Cemal ile Sıffin ashâbı da bu sebeple tekfir edilmiştir.⁴⁸ Hz. Osman da hilafetinin son 6 yılındaki uygulamaları sebebiyle büyük günah işlemiş ve bu yüzden küfre düşmüştür. Hatta fikirlerinde daha da aşırıya giden Hâricîler, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfir etmeyen kişilerin de kâfir olduğunu ve bu sebeple öldürülmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.⁴⁹

Hâricîlere ait pek çok fırkaya göre işlenen her günah, Allah'ın emrini çiğneme açısından değerlendirildiğinde büyük günahdır. Büyük günah da küfür ile eş değer kabul edilmiştir. Hatta Hâricîlerin Ezârika kolu Müslüman olup da Ezârika fırkasına mensup olmayanların küfür ehli olmakla birlikte müşrik olduklarını da iddia etmiştir. Müşriklerin kadınlarını, çocuklarını öldürmek ve mallarını yağmalamak ise caizdir.⁵⁰ Necedât fırkası ise büyük veya küçük günah ayırımına gitmeksizin günahı ısrarla işleyen kişiyi kâfir olarak değerlendirmiş ve günahlarda ısrar edilmediği müddetçe büyük günah sahiplerini Müslüman olarak kabul etmiştir. Görüldüğü üzere büyük günah işleyen bir müminin ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacağı noktasında Necedât fırkası hariç bütün Hâricî fırkaları ittifak etmiştir.⁵¹

Sonuç olarak Hâricîler, mürtekeb-i kebîre meselesinde sonuç odaklı yaklaşmış ve bu kişilerin ya kâfir ya da müşrik olacağını iddia etmişlerdir. İstis-

⁴⁶ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, "Kelâm" (Konya: Tekin Kitabevi, 1991), 120.

⁴⁷ Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984), 57.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 114; Bağdâdî, *el-Fark*, 72.

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133-138; Bağdâdî, *el-Fark*, 72; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 150-165.

⁵⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 157-159; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133-135; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632.

⁵¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 102; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 134.

nalar var olsa bile Hâricî fırkaların çoğunda büyük günah işleyenler, bu ameliyle küfre girmektedir. Çünkü amel imanın bir cüzüdür ve terki küfrü gerektirir. Hâricî düşüncede büyük günah işleyen kişilere; tevbe kapısı her daim açık olmakla birlikte tevbe etmeyip günah işlemeye devam eden veya Hâricî olmayan kişiler, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem azabı ile cezalandırılacaktır. Dolayısıyla Hâricîler amel ile iman bütünlüğünü muhafaza ederek büyük günah sahiplerini tekfir etmişlerdir.

3.2. Mu'tezile Mezhebine Göre Mürtekib-i Kebîre

Mu'tezile mezhebinin teşekkülü ile ilgili pek çok rivayet olmasına rağmen yaygın kanaat, bu mezhebin ortaya çıkışındaki en büyük etkenin mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili tartışmalar olduğudur.⁵² Yaygın kanaate göre tâbiîn dönemi âlimlerinden Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili görüşlerine katılmayıp itiraz eden öğrencisi Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) tarafından kurulmuştur. Vâsıl b. Atâ, hocası Hasan-ı Basrî'ye itiraz ederek büyük günah işleyen müminlerin mutlak anlamda kâfir veya mümin olarak nitelenmeyeceğini, iman ve küfür arasında bir konumda yani fık mertebesinde olduğunu iddia etmiştir. el-Menzile beyne'l-menzileteyn diye isimlendirilen bu nazariye ile bağımsız bir mezhebin temelleri atılmıştır. Bu olay üzerine Basra mescidinde kendi ders halkasını kuran Vâsıl'a Hasan-ı Basrî, "*Vâsıl bizden ayrıldı*" demiştir. Böylece bu mezhep ayrılanlar anlamında "Mu'tezile" olarak isimlendirilmiştir.⁵³

Vâsıl b. Atâ'ya göre iman, hayırlı hasletlerin bir kişide toplanmasıdır. Şayet bu gerçekleşirse o, övgü mahiyetinde mümin olarak isimlendirilir. Hayırlı hasletlerin toplanmadığı ve övgü ifadesini hak etmeyenler ise fâsıktır. Dolayısıyla büyük günah işleyenlerin kesin bir ifade ile mümin veya kâfir olarak isimlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü bir kimse, ne kadar günahkâr olursa olsun kendisinde bulunan bazı hayırlı hasletler veya kelime-i şehâdet o kişinin kâfir olarak nitelenmesini engellemektedir. Bu yüzden büyük günah işleyen bir mümin tevbe etmeden ölürse ebedî cehennem azabıyla cezalandırılır. Çünkü âhiret hayatı, cennet ve cehennemden müteşekkildir. Ancak büyük günah işleyen müminin dünya hayatındaki bazı salih amelleri ve kelime-i şehâdeti âhiretteki azabının hafiflemesine ve konumunun kâfirlerin konumundan daha iyi olmasına yarayacaktır.⁵⁴

⁵² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 73-74; Bağdâdî, *el-Fark*, 118.

⁵³ Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2/157-166; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 73-74; Bağdâdî, *el-Fark*, 118; Ebû'l-Kâsım Ali b. Tahir Şerîf el-Murtadâ *Ğurer'ül-fevâid ve Durerü'l-kalâid*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, (Mısır: Dârü İhyâi Kütübü'l-'Arabîyye, 1954), 1/165-170.

⁵⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 48; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 267; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 701.

Mu'tezile'ye göre günah, küfre düşmek ve ebedî cehennem azabıyla cezalandırılmak demektir. Mu'tezilî düşüncede büyük günahların içeriği tam olarak ifade edilmese bile günah çeşitleri sonucu itibarıyla değerlendirilmekte ve sevaptan az olan her günah küçük, sevaptan çok olan her günah büyük günah kabul edilmektedir. Mu'tezile'nin küçük günahları, sevap bakımından az olma özelliği ile kabul etmesinin diğer bir nedeni de bu günahların, doğrudan bağışlanacağını düşünmeleridir. Mu'tezile âyetlere dayandırarak⁵⁵ savunduğu en önemli görüşlerinden birisi de büyük günahlardan sakınan kişilerin, küçük günahlarının da doğrudan bağışlanacağıdır.⁵⁶

Bu bağlamda Mu'tezile mezhebi, mürtekib-i kebîre'nin konumu ile ilgili Hâricîlerin, Mürcie'nin ve Cebriyye'nin iman-günah yorumlamasına aykırı bir düşünce geliştirmiştir.⁵⁷ Mu'tezile'nin geliştirdiği bu düşünce el-menzile beyne'l-menzileteyn ismiyle sistemleşerek Hâricîlerin iman-amel bütünlüğü/tekkir anlayışı ve Mürcie'nin Allah'a sığınmacı/ircâ yaklaşımları arasında bir denge gözetilmek istenmiştir. İki menzile arasında bir menzile, konum veya makam anlamına gelen bu ilke ile iman ve küfür arasında bulunan ara mertebe kastedilmiştir. Dolayısıyla mürtekib-i kebîrenin konumunu belirleyen bu nazariye, usûl-i hamse denilen Mu'tezile'nin 5 temel ilkesinden birisi olmuştur.⁵⁸

Sonuç itibarıyla Mu'tezile mezhebi imanı ikrar, tasdik ve amel olarak tanımlamış bu üç şartın hiçbirinden taviz vermemiştir. Bir mümini, emirlere itaatsizliği nedeniyle kâfir saymadıkları gibi tam anlamıyla da mümin demeyecek fık kavramını ortaya çıkarmışlardır. Büyük günah işleyen bir mümin, dünyevî işlerinde mümin gibi muamele görecektir ve onlara mümine davranıldığı gibi davranılacaktır. Şayet ölürse miras hükümleri uygulanacak, cenaze namazı kılınacak ve Müslüman mezarlığına defnedilecektir. Ancak âhiretteki durumu, ölmeden önceki tevbesine bağlı kılınmıştır. Tevbe ettiyse mümin kabul edilecek ve mükafat yeri olan cennet ile ödüllendirilecektir. Ama tevbe etmediyse kâfirlerin azabından daha hafif olmak kaydıyla ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacaktır. Bu bağlamda Mu'tezile'nin el-menzile beyne'l-menzileteyn ismiyle kuramlaştırdıkları bu düşünce kendilerince ifrat ve tefrit arasında dengeli bir yol izlemek, mezhepler arasında orta bir yol sergilemekten ileri geldiği söylenebilir.⁵⁹

⁵⁵ en-Nisâ 4/31.

⁵⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 267, Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632, Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 363, 401; Bebek, *Matürîdî'de Günah Problemi*, 155.

⁵⁷ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391-401.

⁵⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 679-701; Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 2/231-239; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 115.

⁵⁹ Öz, *Baslangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 352.

4. Mâtürîdî'nin Mürtekib-i Kebîre Meselesinde Hâricîlik ve Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler

4.1. Toplumsal Fitneye Yol Açmaları

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin düşüncesinde büyük günah işleyen mümin tevhide, nübüvvete ve âhirete iman ettiği için günahlarının cezasını çektikten sonra ebedî cennet hayatıyla mukafatlandırılacaktır.⁶⁰ Büyük günah işleyen mümin kabul edilmesi Hâricîlik ve Mu'tezile gibi büyük günah işleyeni ebedî azaba layık gören mezheplerden ayrışma sebebidir. Mâtürîdî, bu sebeple gerek *Te'vîlât'ül-Kur'ân* isimli tefsirinde gerekse de *Kitâbü't-tevhîd* isimli eserinde bu konuya özel bir bölüm ayırarak Mu'tezile ve Hâricîlik mezhebine pek çok eleştiriler yöneltmiştir.

Mâtürîdî'ye göre bir insanın mümin olarak nitelenmesi için kalbinde iman ettiğine dair kesin bir kanaat oluşması yeterlidir. Ancak Hâricîlerin her iyi davranışı imana, her kötü davranışı küfre nispet etmesi fıtratın gönle yerleştirdiği imanın yüceliğini ve aklın telkin ettiği İslâm'ın üstünlüğünü yıkmaktadır. Dolayısıyla onun düşüncesinde Hâricîlerin büyük günah anlayışı, hikmete aykırıdır.⁶¹ Bu bağlamda Hâricîlerin kebîre tasavvuru bireyin kendisi hakkındaki bilgi ve kanaatini, şüpheli hale getirmektedir. Çünkü bireyin, kendini mümin olarak tanımlaması kabul edilmemiş ve Hâricîlerin tanımı üzerinden hüküm inşa edilmiştir. Bu durum bireyde varlıksal açıdan problemler doğuracağı için Hâricîlerin kebîre konusundaki tutumu, hikmete aykırı kabul edilmiştir.

Mâtürîdî, mürtekib-i kebîre meselesinde, Hâricîlerin ve Mu'tezile'nin aynı sonuç üzerinde birleştiğini düşünmektedir. Ona göre her iki mezhep de büyük günah işleyeni, imânî noktada olumsuz değerlendirerek küfür ve ebedî azap sonucuna ulaşmıştır. Hatta Mâtürîdî'ye göre Râfızîler de mürtekib-i kebîrenin konumu noktasında Hâricîlik ve Mu'tezile ile eş değer bir tutum sergilemiştir. Çünkü Râfızîler, sahâbîlerin Hz. Ebû Bekir'i halife olarak seçip biat etmelerini, büyük günah olarak değerlendirip tekfir ederken Mu'tezile, cihat meydanını terk edenlerin büyük günah işlediğini söyleyerek fâsık-fâcir hükmünde ebedî azaba layık görmüştür. Buna muvâzî olarak Hâricîler de Hz. Ali'nin Muâviye b. Ebû Süfyân ile olan savaşında hakeme gitmesini büyük günah olarak nitelendirmiş ve küfre düştüğünü iddia etmiştir.⁶²

⁶⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2002), 487-561.

⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 499, 513.

⁶² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 15/84; Mâtürîdî'nin bu noktada imâmetin nas ile tayin sonucunda Hz. Ali'ye verildiğini ve bunu kabul etmeyen sahâbîleri sapkınlıkla itham eden Râfızîleri kast etmiş olması mümkündür. Râfızî fırkaların sahâbîlere sapkınlık iddia etmeleri ile ilgili bkz. Eş'arî,

Müellifimiz, mürtekb-i kebîre meselesinin bu kadar çok tartışılmasını, Hâricîlerin fikirlerinde inatçı davranmasına ve Mu'tezile'nin çok titiz ve detaylı düşünmesine bağlamıştır. Bu iki mezhebin müntesipleri ve âlimleri fikirlerinde inatçı davranarak ve aşırı giderek Allah'ın rahmetini unutmuş ve azabını hatırlayarak büyük günah işleyene ebedî azabı layık görmüşlerdir. Böylece Müslümanları ötekileştirici/tekfir edici fikirleriyle İslâm âlemi içinde fitne ve fesat çıkarmış ve Müslümanların birbirlerinin kanını dökmelerine sebep olmuşlardır. Hatalı fikirleri yüzünden Müslümanlar arasında tekfiri başlatmışlar ve İslâm toplumunun bölünmesine neden olmuşlardır. Bu yüzden de asıl büyük günahı Mâtürîdî'ye göre bu iki mezhebin müntesipleri işlemektedir.⁶³

Bu bağlamda Mâtürîdî'ye göre büyük günah işleyeni ebedî azap ile cezalandırma noktasında Hâricîlik, Mu'tezile ve Râfîzîlerle birleşmiş konumdadır. Bu mezheplerin mürtekb-i kebîre tasavvuru; Müslümanların arasına ayrışma, fitne, kin ve düşmanlık getirmiştir. Eğer bugün Müslümanlar, birbirlerinin kanını döküyorsa bu iki mezhebin iman-günah arasında kurduğu ilişki yüzündendir. Bu iki mezhebin mürtekb-i kebîre anlayışı, Allah'ın İslâm âlemine bahsettiği ilâhî lütuf ve rahmetin ortadan kalkmasına ve Kur'an gibi ilâhî bir kitabın etrafında birleşip pek çok ortak paydaya sahip olan bu ümmetin arasına kin ve düşmanlık girmesine sebep olmuştur. Mâtürîdî'nin di- liyle ifade etmek gerekirse Hâricîlerin Müslümanları katletmeyi meşrû görmek için "uydurduğu fikirler" ile Mu'tezile'nin "fâcir ve fâsık toplum" tahayyülü Müslümanların arasına kin ve düşmanlık getirmiş ve ilâhî rahmet ile inâyeti ortadan kaldırmıştır.⁶⁴ Mâtürîdî'nin bu ithamları çok ağır olsa bile birbirlerini kâfir, fâsık ve fâcir olarak niteleyen bir toplumun ortak değerler etrafında birleşmesi zaten imkansızdır. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin bu sözlerinin teşdid ka- bilinden anlaşılması mümkün olabileceği gibi bir gerçeği de ifade etmektedir. Mürtekb-i kebîre hakkında verilebilecek her yargı, toplumu kutuplaştırabile- ceği gibi ötekileştirmeyi de arttırabilir. Bu nedenle bu mezheplerin tekfire va- ran söylemlerinin güçlenmesi halinde İslâm âlemindeki birlik ve beraberliğin bozulması her dönemde olasıdır.

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 85-125; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 144-163; Hâricîlerin iddiaları için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 114; Bağdâdî, *el-Fark*, 72; Mu'tezile'nin iddialarının detaylı açıklaması daha ileride gelecektir.

⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 517.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Kemal Sandıkçı, 14/400.

4.2. Va'd veya Vaide Umûmî Mana Yüklenmesi

Mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili tartışmalarda vaîd âyetlerinin umûmî kabul edilip va'd âyetlerinin tahsis edilmesi, Hâricî ve Mu'tezilî düşüncenin ebedî azap çerçevesinde birleşmesine neden olmuştur.⁶⁵ Ancak Mâtürîdî'ye göre bu tarz bir dellilendirme, çelişki doğurmaktadır. Çünkü pek çok âyet, büyük günahla ilgili bir durum olmaksızın mutlak anlamda Allah'ın iyiliklere karşı mükafat vereceği bildirilirken pek çok kötülük de azap ve ceza yönünden tehdit edilmiştir. Bu durumda hem va'd âyetlerini hem de vaîd âyetlerini umûmî kabul etmek gerekecektir. Bu da çelişki doğuracaktır.⁶⁶

Mu'tezile, vaîd âyetlerinin umûmî niteliği, kebîrenin bağışlanamayacak türden bir günah olması⁶⁷ ve naslarda cehenneme gidenin oradan çıkacağına dair bir ifadenin bulunmamasından dolayı vaîd âyetlerinin umum ifade ettiğini düşünmüştür. Böylece mürtekib-i kebîre kâfirlerin cezası kadar şiddetli olmasa da ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacaktır.⁶⁸ Mâtürîdî, bu görüşlere katılmamakla birlikte bütün vaîd âyetlerinin muhatabının kâfirler ve müşrikler olduğunu düşünmektedir. Kebîre sahibi de olsa bütün müminler, va'd âyetlerinin muhatabıdır. Ayrıca Mâtürîdî, Mu'tezile'nin cihattan kaçan bir müminin Allah'ın azabına maruz kalacağını bildiren âyete⁶⁹ dayanarak va'din umûmîliği ilkesini eleştirdiğini belirtmiştir.⁷⁰ Çünkü bu âyet “*ey iman*

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 656-664; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 385-392.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 515.

⁶⁷ en-Nisâ 4/31.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 500-501; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 656-664; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 385-392.

⁶⁹ el-Enfâl 8/16.

⁷⁰ Mâtürîdî, bu bilgiyi verse bile Mu'tezile'nin tefsir eserlerinde ve Şerhu Usuli'l-Hamse'de ilgili sûre ve âyet ile ilgili bölümde böyle bir anlatıma rastlamadık. Sadece Kâ'bî'nin Makâlât'ında vaîd'in umumiliğini gerektiren deliller arasında bu âyetin zikredildiğini tespit ettik. bkz. Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 392; Ayrıca Isfahânî ve Cübbâî'nin tefsirinde bu âyetin müfessirlerin çoğuna göre Bedir gününe has bir vaîd olabileceği veya bütün vakitlere şamil bir vaîd olabileceği belirtilmiştir. Hatta Cübbâî, bu âyetteki vaîd'in bütün vakitlere şamil olacağını düşünmektedir. Bundan dolayı da eğer düşman ordusu müslümanların iki katı mesabesinde değilse cihattan kaçan müslüman vaîd cezasının muhatabı olacağı düşünülmektedir. bkz. Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isfahânî, *Câmi'u't-te'vîl li muhkemi't-tenzîl*, thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2007), 133; Rıdvan Seyyid, *Tefsîrû Ebî Ali el-Cübbâî*, thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1971), 267. Bu bilgi bile Mâtürîdî'nin istidlalini ve eleştirilerini haklı çıkarmaktadır. Tefsir eserinde geçmeyen Mu'tezilî eserler için bkz. Rıdvan Seyyid, *Tefsîrû Ebî Bekir el-Esamm*, thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2007), 71; Zemahşerî, “*Keşşâf*” 3/387-389; Rıdvan Seyyid, *Tefsîrû Ebî'l-Kâsım el-Kâ'bî*, thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2007), 230-232; Şerîf el-Murtadâ *Ğurer'ül-fevâid*, 1/302, 328, 368; 2/ 108, 400-401; Kâdî, Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân 'an'il-metâ'in*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih (Beyrut: Mektebetü'n-Nafize, 2006), 181-186; a.mllf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 606-718; Ebû'l-Hasen er-Rummânî, *Tefsîrû Ebî'l-Hasen er-Rümmânî (el-Câmî' li 'ilmi'l-Kur'ân)*, thk. Hudr Muhammed Nabha (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2009), 111-113;

edenler” hitabıyla başlamakta ve Bedir harbinin gerçekleştiği bir dönemde inmiştir. O gün münafıkların yokluğu ve müminlerin de sayısının azlığı, bu âyetin kâfirlere hitap etmesini engellemektedir. Dolayısıyla âyet, büyük günah olan cihattan kaçanlara hitap ederek cezalarının ebedî cehennem azabı olacağını bildirmektedir.⁷¹

Mâtürîdî’ye göre bu âyetin muhatabı; müminler değil, kâfir ve münafıklar ve hatta mürtedlerdir. Çünkü Bedir gününü anlatan başka bir âyette; “*münafıklar ve kalpleri çürük olanlar, bunları dinleri aldattı dediler*”⁷² ifadesi, o gün münafıkların varlığını göstermektedir. Böylece Mu’tezile’nin, “o gün münafık yoktu” iddiası çürümektedir. Başka bir âyette⁷³ de cihat meydanında şeytanın bazı kimselerin ayaklarını kaydıracağı ama Allah’ın bu kişileri bağışlayıp lütfuyla muamele edeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu âyetler Mu’tezile’nin delillerini boşa çıkaracaktır.

Başka bir açıdan da Hz. Peygamber’in “Ben Müslümanların sığınacak birliği”⁷⁴ demesi, savaştan kaçan müminlerin sığınacağı yerin kendisi olduğunu ve bu günahı işleyenlerin kâfir olmayacağını göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber, Bedir’de bizzat ordunun başında savaşa katılmış ve ellerini açıp yardım etmesi için Allah’a dua etmiştir. Bu savaşın kaybedilmesi halinde yeryüzünde Allah’a ibadet edecek kimsenin kalmayacağını dile getirmesi,⁷⁵ o gün Müslümanların savaştan kaçamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla o gün cihattan kaçmak, yeryüzünde Allah’a ibadet edecek kimsenin kalmamasını arzulamak anlamına gelecektir. Bunu da müminler değil, sadece münafıklar ve mürtedler arzular.⁷⁶ Mâtürîdî’nin bütün bu delilleri, birlikte değerlendirildiğinde âyetin muhatabının müminler olmadığı; kâfirler, mürtedler veya münafıklar olduğu açıktır. Eğer bir mümin, cihattan kaçmak gibi büyük bir günah işlerse kâfir olmayacaktır. Dolayısıyla va’d, iman eden herkesi kapsarken Hâricîler ve Mu’tezile’nin delil olarak kullandığı pek çok va’d âyetinin⁷⁷ muhatabı, kebîre sahibi müminler değil; kâfirler, münafıklar ve müşriklerdir.

4.3. Âyetlere Aykırı Davranmaları

Va’d âyetlerinin veya va’d âyetlerinin umûmî nitelikte kabul edilmesiyle ilgili tartışmalar mezheplerin temel ayrışma noktalarıdır. Mâtürîdî, va’d âyetlerini umûmî kabul ederek bu mezhepleri eleştirdiği gibi bunlardan başka bir

⁷¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât’ül-Kur’ân*, çev. Fadıl Aygün, 6/202.

⁷² el-Enfâl 8/49.

⁷³ Âl-i İmrân 3/155.

⁷⁴ Tirmizî, “Cihâd”, 37.

⁷⁵ Tirmizî, “Tefsîr”, 8.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât’ül-Kur’ân*, çev. Fadıl Aygün, 6/203.

⁷⁷ el-Mutaffifîn 83/7-22, el-Müminûn 23/104-105.

takım âyetlerle de tenkidini pekiştirmiştir. “Allah’ın âyetlerini ve ona kavuşmayı inkar edenler, Allah’ın rahmetinden ümitlerini kesmişlerdir”⁷⁸ âyeti Mâtürîdî’ye göre Hâricîleri ve Mu’tezilîleri kastetmektedir. Çünkü bu mezhepler mürtekib-i kebîreyi değerlendirirken vaîdin umûmîliği ilkesiyle amel ederek Allah’ın rahmetinden ümidini kesmiş ve gazabını tercih etmişlerdir. Bu yüzden Hâricîlerden ve Mu’tezile’den büyük günah işleyen ebedî cehennem azabıyla cezalandırılması gerekir. Çünkü bu kişiler hiçbir zaman Allah’ın rahmetine güvenmemiştir. Şayet Allah, bunları bağışlarsa rahmetinden ümidini kesenleri, bağışlamış olacaktır. Bu durum da Allah’ın rahmetini zayi etmesi demektir.⁷⁹

Mâtürîdî’nin zihin dünyasında mümin, âyetteki gibi korku ve ümit arasında (beyne’l-havfi ve’r-recâ) bulunan kişidir. Günahlardan dolayı Allah’ın azabından endişe duymak ile Allah’ın lütfunu ve rahmetini ümit etmek arasında bir denge kurulmuştur. Ancak Mu’tezile’nin mürtekib-i kebîre konusunda, ebedî azabı savunması ve sağîre konusunda doğrudan bağışlanmayı iddia etmesi⁸⁰ ona göre bu dengeyi bozmuştur. Mu’tezile’nin bu dengeyi bozması Mâtürîdî’ye göre âyetteki gibi⁸¹ hüsrana uğrayan bir kavmin veya inkarcıların yapacağı bir iştir. Dolayısıyla Mu’tezile, havf ve recâyı belirten her âyete ters düşmektedir. Ancak Mâtürîdî, Mu’tezile’nin bu tavrının âyetlere karşı gelmek amacıyla olmadığını düşünmektedir. Onların mürtekib-i kebîre hakkında çokça konuşmaları ne diyeceklerini bilememelerine ve Allah’ın rahmetiyle muamele edeceğini unutmalarına neden olmuştur. Böylece âyetlere aykırı davranmaya başlamışlardır.⁸²

Bu bağlamda Mâtürîdî, Mu’tezile’yi havf ve recâ hakkındaki âyetlere aykırı davranmakla itham etmektedir. Bu ithamına devam eden Mâtürîdî, âyetlerde Müslümanların din kardeşleri için bağışlama dilemesini örnek göstererek Mu’tezile’yi eleştirmektedir. “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önceki kardeşlerimizi bağışla” duası⁸³ bu noktada büyük günah işleyenlerin kâfir olmadığını göstermektedir. Çünkü günah işleyip küfre düşen birisinin bağışlanmasını istemek abestir. Ayrıca duadaki *kardeşlerimiz* ifadesi kan bağı ile kardeşliğe işaret etmediğine göre dindeki kardeşliği kastetmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla bu âyet bağışlanılması istenilen kişilerin halen mümin olduklarını ve işledikleri günahlardan dolayı küfre girmediklerini göstermektedir. Kardeşlik durumunun

⁷⁸ el-Ankebût 29/23.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, 505.

⁸⁰ Mu’tezile’nin bu iddiaları için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 663-664; Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât*, 390-391, 399.

⁸¹ el-A’râf 7/99; Yûsuf 12/80; eş-Şûrâ 42/40.

⁸² Mâtürîdî, *Te’vîlât’ül-Kur’ân*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 8/55-56.

⁸³ el-Haşr 59/10, 24.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlât’ül-Kur’ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 15/84.

bir benzeri de kısas âyetinde⁸⁵ bulunmaktadır; Katille soy bağı bulunmadığı halde *“her kime kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa”* denilerek din kardeşliğine işaret edilmiştir.⁸⁶ Benzer biçimde; *“müminlerden iki grup birbirleriyle savaşırsa aralarını bulun”*⁸⁷ âyetinde de Allah, savaşma günahını işleyen iki grubu mümin olarak nitelemiştir.⁸⁸

Bu bağlamda Allah'ın büyük günah işlemelerine rağmen bu kişileri kardeş olarak nitelemesi mümin olduklarını göstermektedir. Mâtürîdî, iman ile ilgili âyetlerde de aynı durumun geçerli olduğunu düşünmektedir. Bu âyetlerin hepsinde günah işlendiğinde imanın yok olacağına dair bir anlam çıkmaması Mu'tezile'nin bu âyetlere muhalefet ettiğini göstermektedir. Bu âyetlerin başında *“iman eden ve tağutu reddeden bir müminin sağlam kulpa yapıştığını”*⁸⁹ bildirilen âyet gelmektedir. İman edenin sağlam bir kulba yapıştığı bildirildiği halde, büyük günah işlediğinde ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacağı belirtilmemiştir. Âmenerrasûlû diye meşhur olan Bakara Sûresinin son iki âyetinde de aynı durum vardır. İman esasları belirtildiği halde büyük günah işlendiğinde müminin durumunun ne olacağı da zikredilmemiştir. Dolayısıyla bir mümin büyük günah işlese bile âyetle belirtilen bütün iman esaslarına gönülden bağlanmıştır. Buna rağmen Mu'tezile'nin bu kişileri mümin olarak nitelememesi ya âyetlerle çelişmek için yada âyetlere ekleme yapmak içindir.⁹⁰

Bütün bu âyetler bağlamında meseleye bakıldığında Mu'tezile'nin âyetlere aykırı hareket ettiği açıkça görülmektedir. Kısas âyeti, Müslümanların birbirleri ile savaşması, dua ve iman âyetleri mürtekib-i kebîrenin mümin olduğunun delillerindendir. Çünkü bu ve benzeri pek çok âyetle günah ile imanın yok olacağına dair bir yargının bildirilmemesi vahyin mürtekib-i kebîreyi mümin olarak kabul ettiğini göstermektedir. Benzer biçimde âyet⁹¹ ve hadislerde⁹² bir Müslümanı tekfir etmenin yasaklanması da bu durumu desteklemektedir. Bütün bu delillerden dolayı Mâtürîdî, kimsenin kebîre meselesinde görüş bildirmeye hakkının olmadığını düşünmektedir. Çünkü Allah, hüküm noktasında hiç kimseyi kendisine ortak kabul etmediği gibi bu konuda da ondan başkasına söz düşmeyecektir. Bu konuda Allah'ın hükmü ise rahmetiyle muamele edeceğidir. Bundan dolayı Allah'ın İsrâiloğullarına yönelttiği *“siz mi daha iyi biliyorsunuz yoksa Allah mı?”*⁹³ hitabının, Mu'tezile'ye söylenilmesi

⁸⁵ el-Bakara 2/178.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 3/368.

⁸⁷ el-Hucurât 49/9.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, 1/358.

⁸⁹ el-Bakara 2/256.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, Kemal Sandıkçı, 2/186, 253.

⁹¹ en-Nisâ 4/94.

⁹² Buharî, *“İmân”*, 7; Tirmizî, *“İman”*, 16, 26.

⁹³ el-Bakara 2/140.

gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bu kişilere hadlerini bildirmek ancak bu âyet aracılığıyla olacaktır.⁹⁴

Mâtürîdî, Hâricîlerin de Mu'tezile gibi âyetlere aykırı bir tutum sergilediğini düşünmektedir; Zerre miktarı iyilik işleyeninin karşılığını göreceği⁹⁵ ve Allah'ın dilediği kimselerin günahlarını bağışlayacağı veya azap edeceğini bildiren âyetler,⁹⁶ Hâricî düşüncüyü çürütmektedir.⁹⁷ Çünkü bir mümin, iman ederek en büyük hayır işlemiştir. İman ettiği için de ne kadar çok günah işlerse işlesin en büyük hayır olan imanın karşılığını muhakkak görecektir. Dolayısıyla bu âyetler, Hâricî telakki ile bağdaşmamaktadır.

Allah'ın şirk dışındaki günahları bağışlayacağını bildiren âyet⁹⁸ de Hâricîlerin âyetlere aykırı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Âyetin Allah'ın şirk dışındaki günahları tevbe ile bağışlayacağı şeklinde yorumlanması Mâtürîdî'ye göre doğru değildir.⁹⁹ Çünkü tevbe ile Allah, şirki dahi bağışlar. Dolayısıyla âyet tevbesiz bağışlanmayı yani Allah'ın dilediği kimseleri kebîre sahibi bile olsa bağışlamasını içermektedir. Bu sebeple Mâtürîdî, Hâricîlerin düşüncesinin kökten yanlış olduğunu ve arasındaki en büyük ayrışma noktasının bu olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁰

Benzer biçimde tevbe ile ilgili her âyet¹⁰¹ de iman âyetleri gibi Hâricîlerin ve Mu'tezile'nin iddialarını çürütmektedir. Çünkü bu âyetlerin hepsinde müminler, büyük günah işlese bile kâfir veya müşrik olarak nitelenmemiş ve tevbeye çağrıldıkları halde tekrardan dine girmeye davet edilmemiştir.¹⁰² Dolayısıyla Hâricîlerin iddiaları doğrudan; Mu'tezile'nin ise tevbe edilmesi gereken konunun kebîre veya sağıre ile ilgili olması gerektiğinden dolayı olarak çürümektedir. Çünkü Mu'tezile büyük günah işleyenleri mümin kabul etmemektedir. O halde büyük günah işleyenler, tevbe âyetlerinin muhatabı olamaz. Küçük günah sahipleri de doğrudan bağışlandığı için tevbe âyetlerinin muhatabı olamayacaktır. Dolayısıyla tevbe ile ilgili her âyet, Mu'tezile'nin

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 3/370.

⁹⁵ en-Nisâ 4/40; ez-Zilzâl 99/7-8.

⁹⁶ el-Bakara 2/284; Âl-i İmrân 3/129; en-Nisâ 4/116; el-Mâide 5/18, 40; ez-Zümer 39/35, 53.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 493.

⁹⁸ en-Nisâ 4/116.

⁹⁹ Mu'tezile'nin iddiası bu yöndedir. Kâdî Abdülcebbar'ın Mürcie'nin dayanaklarından birisi olarak kabul ettiği bu âyet pek çok açıdan te'vîl edilmiştir. Kâdî, Allah'ın şirk dışındaki günahları tevbe ve lütuf ile bağışlayacağı şeklinde yorumlamıştır. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 648-672.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 4/44-45.

¹⁰¹ el-Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/89, 135; en-Nisâ 4/17, 110; el-Mâide 5/39; en-Nûr 24/31; et-Tahrîm 66/8; el-Münâfikûn 63/6; en-Nûr 24/31 v.b.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 492, amlf., *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 15/272-273.

“sağîreden dolayı azap edilemez” ve “mürtekib-i kebîre imandan çıkar” görüşlerini çürütecektir.¹⁰³

Netice olarak Mâtürîdî'nin görüşleri rahmet âyetlerinin umum ifade etmesi üzerine kuruludur. Bundan dolayı da Hâricîlik ve Mu'tezile'yi bu âyetlerle eleştirmiştir. Bu mezheplerin vâidîn umûmîliği ve iman-amel arasındaki kurdukları bütüncül ilişki, Mâtürîdî'ye göre pek çok âyetle çelişmelerine veya bu âyetleri anlamlandıramamalarına neden olmuştur. Bu yüzden de Mâtürîdî tarafından pek çok defa hikmetsizlik ve tutarsızlıkla itham edilmişlerdir.

4.4. Hâricîler ve Mu'tezile'nin Delillerinin Değerlendirilmesi

Mâtürîdî, Hâricîlerin bazı âyetleri kendi düşünce biçimlerine göre yorumladıklarını düşünmektedir. Allah'ın şirk koşanları bağışlamayacağını bildiren âyet bunlardan birisidir.¹⁰⁴ Hâricîlerden Ezârika gibi bazı fırkalar, bu âyetten dolayı mürtekib-i kebîrenin müşrik olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰⁵ Onlara göre büyük günah işleyen kişi Allah'ın sözünü terk edip şeytanın ve nefsinin sözüne uyduğu için şirk koşturmuştur. Allah'a şirk koşan ise ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacaktır.¹⁰⁶ Ancak bu tarz bir düşünce Mâtürîdî'ye göre yanlış ve kendi içerisinde tutarsızdır. Çünkü küçük günah işleyen bir mümini müşrik olarak nitelemeyip büyük günah işleyeni müşrik olarak nitelemek tutarsızlıktır.¹⁰⁷ Bir insanı imandan şirke götüren özelliğin küçük günahta da bulunması Mâtürîdî'yi bu sonuca sevk etmiştir. Çünkü küçük günah işlenirken de büyük günah işlenirken de itaat Allah'tan başka bir şeye aittir. Allah'tan başka bir şeye itaat insanı şirke götürüyorsa küçük günah işleyenlerin

¹⁰³ Mu'tezile'nin bu görüşleri için bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 656-664; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 390-391.

¹⁰⁴ en-Nisâ 4/48.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, Hâricîlerden mürtekib-i kebîreyi müşrik olarak değerlendiren bazı fırkaların delili olarak bu âyeti göstermektedir. Ancak temel makâlât ve fırâk eserlerinde ilgili bölüme baktığımızda âyetle ilgili böyle bir istidlale rastlamamaktayız. bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 156-195; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 117-157; Bağdâdî, *el-Fark*, 72-104; Şehristanî, *el-Milel*, 135-144; Sa'd b. 'Abdullah el-Kummî, *Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*, thk. Dr. Muhammed Cevad Şekur (Merkezü İntişarâtü 'ilmî, 1341), 206-207. Ayrıca Malatî, Hâricîlerin büyük günah işleyenleri tekfir ederken kullandığı 3 âyeti kitabında zikretmektedir. Ancak müşrik iddiaları ile ilgili delil olarak gösterilen böyle bir âyet söylememektedir. bkz. Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Reddî 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'* thk. M. Zinhum Muhammed 'Azab (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1992), 38-44. Ayrıca İbâzî makâlât eseri sayılan Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* isimli eserinde de böyle bir bilgi bulunmamaktadır. bkz. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'id el-Ezdî, *el-Kalhâtî, el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Umman: Vizaretü't-türâsî'l-kavmi ve's-sekâfi, 1980), 1/167-171; 2/421-458.

¹⁰⁶ Hâricîlerden bazılarının mürtekib-i kebîreyi müşrik kabul etmesi ile ilgili bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 86-89; Bağdâdî, *el-Fark*, 82-87; Şehristanî, *el-Milel*, 118-122; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 151, 195, 364.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 3/229. Ayrıca bk. Harun Abacı, *Kur'ân'ın Mâtürîdî Yorumu*, (Ankara: Fecr Yayınları 2020), 112

de müşrik olması gerekirdi. Bundan dolayı Hâricî düşünce biçimi, Mâtürîdî tarafından tutarsızlıkla itham edilmiştir.

Hâricîler bundan başka bazı âyetlerin yorumlanmasında Mu'tezile ile birleşmektedir. Bu iki mezhep "İçinizden kim zulmederse ona büyük bir azap vardır"¹⁰⁸ âyetini haksızlık yapan herkesin mümin olsun veya olmasın farketmeksizin ebedî azap ile cezalandırılacağı şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁹ Ancak Mâtürîdî'ye göre böyle bir yorum İslâm âlimlerinin cumhûruna itiraz mahiyetindedir. Kendisinin de benimsediği cumhûrun görüşüne göre bu âyet, haksızlık yapan müminlere değil kâfirlere ve müşriklere yöneliktir.¹¹⁰ Benzer biçimde bir Müslümanı kasten öldürenin ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacağını bildiren âyet¹¹¹ ile istidlal etmek de yanlıştır. Çünkü âyetteki ceza mümini öldürmeyi helal görmek veya bir mümini Müslümanlığından dolayı öldürmekten kaynaklanmaktadır. Mu'tezile'nin tahayyülündeki gibi bir durum söz konusu değildir.¹¹²

Bir başka âyete getirilen yorumda Mu'tezile, "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçırırsanız sizin küçük günahlarınızı örter ve sizi değerli bir yere koyarız."¹¹³ âyetine dayanarak küçük günahların doğrudan bağışlanacağını, büyük günahların ise cezalandırılacağını savunmaktadır.¹¹⁴ Ancak Mâtürîdî,

¹⁰⁸ el-Furkân 25/19.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, bu bilgiyi verse bile Mu'tezile'nin tefsir eserlerinde ilgili sûre ve âyet ile ilgili bölümde böyle bir anlatıma rastlamadık. bkz. İsfahânî, *Câmi'u't-te'vîl*, 210; Şerîf el-Murtadâ *Ğurer'ül-fevâid*, 1/490-491; 2/197, 312, 366; Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân*, 314-318; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 606-718; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l-Hasen er-Rummânî*, 442; Seyyid, *Tefsîrû Ebî Bekir el-Esamm*, 94; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l Kâsım el-Ka'bî*, 269-272; Seyyid, *Tefsîrû Ebî Ali el-Cübbâi*, 401-403; Sadece Zemahşerî, Mâtürîdî'nin ifade ettiği şekilde buradaki hitabın bütün mükelleflerin umumuna yönelik olduğunu belirterek kâfirlere ve fâsiklara râci olacağını söylemiştir. bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, 6/138-139.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Mehmet Erdoğan, 10/267.

¹¹¹ en-Nisâ 4/93.

¹¹² Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, 1/358-359; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 657-660; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 388-389; Seyyid, *Tefsîrû Ebî Ali el-Cübbâi*, 170; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l Kâsım el-Ka'bî*, 171.

¹¹³ en-Nisâ 4/31.

¹¹⁴ Mâtürîdî'nin bu söylemini Kâdî Abdülcebbar, Mürcie'ye yöneltilen itirazlarda delil olarak sunmaktadır. Bu âyetin tevbe edildiğinde bütün büyük günahların bağışlanacağı şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Böylece Allah'ın şirk dışındaki bütün günahları bağışlamasının tecvizine de delalet edecektir. Ancak Mu'tezile'nin va'd âyetlerini umum kabul etme kuralı bu bağışlanmanın tevbe ve pişmanlık ile olmasını zorunlu kılmaktadır. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 678, 683; Ayrıca Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî tefsir eserlerinde bu âyetin Mâtürîdî'nin iddia ettiği gibi kebîreden kaçınıldığı takdirde sağirenin doğrudan bağışlanacağı şeklinde yorumlamıştır. Çünkü büyük günahlardan kaçınmak ve günahlara karşı sabır göstermenin karşılığında verilecek sevap sağirenin cezasından çok daha fazladır. Dolayısıyla büyük günahlara karşı içtinab ve sabır sağireyi işlenmemiş sayacaktır. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân*, 114; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/374-375 ; Ayrıca Ka'bî'de bu bağışlanmayı ihsan üzerinden yorumlamış ve kebîreden sakınıldığı takdirde ihsan ile sağirenin doğrudan bağışlanacağı şeklinde anlamıştır. Ayrıca Ka'bî tefsir eserinde bu

âyetten bu tarz bir hükmün çıkarılmasını doğru bulmamaktadır. Çünkü âyette büyük günah işlemekten kaçınanların hükmü gösterildiği halde kaçınmayıp, büyük günah işleyenlerin durumu açıklanmamıştır. Ayrıca büyük günahlardan kaçınmanın boyutları vardır. Bir insanın işlediği büyük günahın haram ve yanlış olduğuna iman etmesi bile Mâtürîdî'nin düşüncesinde sakınma biçimidir.¹¹⁵

Ayrıca Mâtürîdî, Allah'ın her günahı misline göre cezalandıracağını düşünmektedir. Allah'ın ulûhiyetine, nübüvvete ve âhirete iman eden birisinin işlediği günah ile küfür ve şirkin cezası eşit olmayacaktır.¹¹⁶ Dolayısıyla ehl-i küfür ile mürtekeb-i kebîreye aynı cezayı layık görmek onun düşüncesinde Allah'ın adaletine aykırıdır. Büyük günah işleyen bir mümin her zaman Allah'ın rahmetine ümit bağlamakta, yasakladıklarını işlemekten endişe duymakta, işlese bile hemen ardından pişmanlık duymaktadır. Bir müminin günah işlerken bu duyguları yaşaması bile sakınmayı göstermekte ve müşrik ve kâfirler ile aynı cezayı almasını engellemektedir.

Mu'tezile, mürtekeb-i kebîreyi ebedî azaba mahkum etmekte ancak kâfir olarak değerlendirmemektedir. Mâtürîdî'nin iddiasına göre bunun olabirliğini Mu'tezile, müşriklerin çocuklarına benzeterek açıklamaktadır. Nasıl ki bir müşriğin bulûğ çağına ermeden önce ölen çocuğu fıtrat üzere öldüğü için cennete gidecekse büyük günah işleyen bir mümin de cehenneme gidecektir. Çünkü pek çok âyette bir topluma peygamber gönderilmedikçe azap edilmeyeceği ve kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği belirtilmiştir.¹¹⁷ Müşrik çocuklarının peygamberler ile muhatap olmaması ve babaları müşrik olsa bile onların günahlarını yüklenmemeleri müminlerden başkasının da cennete gideceğini göstermektedir.¹¹⁸ Mâtürîdî bu savunmayı Allah'ın lütfu ve ihsanı üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre Allah, lütfederek ve inayet göstererek müşriklerin çocuklarını cennete sokabilir. Bu durum aklen de

âyetin mürtekeb-i kebîrenin ebedî azap ile cezalandırılacağı noktasında değerlendirmiş ve Allah'ın tevbe olmaksızın kebîreyi bağışlayamayacağı noktasında delil olacağını iddia etmiştir. bkz. Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 391; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l Kâsım el-Ka'bî*, 162.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 515.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 511.

¹¹⁷ el-En'âm 6/164, el-İsrâ 17/15, ez-Zümer 39/7, en-Necm 53/38, el-Müddessir 74/38, Bu âyetler ile Mu'tezile, müşriklerin çocuklarının cennete gideceğini kanıtlamada yegâne istidlal olarak kullanmaktadır. bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 477-483; Seyyid, *Tefsîrû Ebi Ali el-Cübbâi*, 353;

¹¹⁸ Müşriklerin çocukları ile mürtekeb-i kebîre benzetmesini Mu'tezilî kitaplarda bulamadık. Ancak Mu'tezile mezhebi genel olarak çocukların ve delilerin cennete gideceğini düşünmektedir. Cennete gidişleri Allah'ın lütfuyla olacak ve seviyeleri cennette bulunan mükellefler ile eşit olmayacaktır. Yani Mu'tezilî düşüncede müşriklerin çocukları, seviyeleri müminlerden aşağı olmak kaydıyla cennete gidecektir ve babalarının günahları sebebiyle cezalandırılmayacaktır. Dolayısıyla bu düşünce Mâtürîdî'nin istidlâlini de temellendirmektedir. bkz. Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 337-339; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 477-483.

mümkündür. Ancak Allah'ın lütfu ve ikramını göz önüne alarak kebîre konusuna kıyas etmek doğru değildir. Çünkü bu ikram sadece müşriklerin çocuklarına özgüdür. Bu lütfun zıttıyla kıyas ederek mürtekib-i kebîreyi ebedî azaba mahkum etmek, hatalı bir görüştür.¹¹⁹

Bu bağlamda gerek Hâricîlik gerekse Mu'tezile mürtekib-i kebîrenin ebedî azap ile cezalandırılacağı noktasında aklî ve naklî deliller getirmişlerdir. Mâtürîdî, her ne kadar bu mezheplerin delilleri ile ilgili bir kaynak vermese bile çoğunlukla mezheplerin kendi eserlerinde bu tarz delillendirmelere rastladık. Mâtürîdî'nin karşı mezheplerin delillerine yönelik iddialarını çoğunlukla tespit etmekle birlikte önemli olan nokta bu delillerin nasıl eleştirildiğidir. Bu noktada Mâtürîdî, kimi zaman âyetlere takdir yaparak veya âyetlerin yapısında barındırdığı mana itibarıyla ele alarak incelerken kimi zaman da insanı günah işlemeye sevk eden unsurları psikolojik açıdan inceleyerek değerlendirmiştir. Böylece büyük günah işleyen ebedî cehennem azabıyla cezalandırılmayacağı kanıtlanmak istemiştir.

4.5. el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn Nazariyesine Yapılan Eleştiriler

Mu'tezile, el-menzile beyne'l-menzileteyn nazariyesi ile mürtekib-i kebîreyi ehli-i salât ve ehli-i kible olduklarını gerekçe göstererek fâsık-fâcîr/mümin olarak nitelemiştir. Mu'tezîlî düşüncede mürtekib-i kebîrenin Allah'a iman ile ilgili olan hususlardan bazılarında iman edip büyük günah işleyerek de bu esaslardan bir kısmını inkar etmesi sadece el-menzile beyne'l-menzileteyn düşüncesi ile açıklanabilir.¹²⁰ Mâtürîdî'ye göre el-menzile beyne'l-menzileteyn kuramı, fâsık ile müminin eşit olmayacağı¹²¹ ve fâcirlerin kesinlikle cehenneme gireceğini bildiren âyetlere¹²² dayanmaktadır. Fâsık, müminle eşit olmadığı için mümin cennete giderken fâsık cehenneme gidecektir.¹²³ Ancak Mâtürîdî fıskı, imanın karşılığı olan ve olmayan fısk olarak ikiye ayırmıştır. Bu ayrımın da vahiy temelli¹²⁴ olduğunu düşünmektedir. Mu'te-

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, 1/90-91.

¹²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 685-717; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâilât*, 188-196, 367-401.

¹²¹ es-Secde 32/18.

¹²² el-İnfîtâr 82/14.

¹²³ Mâtürîdî'nin iddia ettiği bu delillendirmeler Mu'tezile tarafından da kullanılmıştır. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 663; Hatta Kâdî Abdülcebbar tefsir eserinde bu âyetin ehli-i salât olan fâcirlerin ebedî cehennem azabıyla cezalandırılacağına ve fâcîr olarak ölen bu kişilere şefaatin gerçekleşmeyeceğine delil olarak göstermiştir. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân*, 458; Ebû'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red ıle'bni'r-Râvendî el-mülhid*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, 1925), 167. Ancak Secde Sûresindeki âyetin delillendirilmesi ile ilgili bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhü'l-Kur'ân*, 349.

¹²⁴ en-Nisâ 4/31, 48, 116; el-Ahkâf 46/16.

zile'nin delil olarak getirdiği âyetteki fık ve fücûr ise imanın karşıtı olan küfür ile eş değer fıktır. Çünkü âyetin devamındaki *"inkar ettiğiniz cehennem azabını tadın!"*¹²⁵ ifadesi, muhatabın kâfirler olduğunu göstermektedir.¹²⁶

Âyetlerin pek çoğunda;¹²⁷ insanlığın cennet ve cehennem ehli olarak tasnif edilmesi ve mürtebib-i kebîrenin mümin, kâfir veya müşrik olduğu noktasında ümmetin âlimlerinin gruplara ayrılması, Mâtürîdî'ye göre el-menzile beyne'l-menzileteyni savunan kişilerin Rablerini tanımadıklarını, onun âyetlerini anlamadıklarını ve âlimlerin görüşlerini hiçe saydıklarını göstermektedir.¹²⁸ Hatta Mâtürîdî, bu kurama Allah ve resûlünün getirdiklerinden bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayarak ara bir yol bulmaya çalışan kişilerin, kâfir olduğunu bildiren âyet¹²⁹ ile karşılık vermiştir. Bu yüzden de ona göre küfür ve iman arasında bu şekilde üçüncü bir sınıf ortaya çıkarmak kâfir ve müşrik gibi Allah düşmanlarının ismini yozlaştırmak ve hakikat ile çelişen yeni kavramlar icat etmektir.¹³⁰

*"Allah'ın şeytana uyan herkesi cehenneme dolduracağını"*¹³¹ bildiren âyet, Mâtürîdî'ye göre fık ve fücûr âyetlerinde olduğu gibi Mu'tezile'nin dayanaklarındandır.¹³² Ancak ona göre bu âyetin de muhatabı büyük günah işleyenler değil hak dini ve tevhidi bozarak şeytana uyanlardır.¹³³ Mu'tezile, nasıl ki fık ve fücûr kavramlarının anlamsal yapısını bozup mürtebib-i kebîre ile bağdaştırmışsa bu âyetle de aynı şeyi yapmış ve anlamsal yapıyı bağlamından koparmıştır. Oysa âyet, müminleri değil fıtratı ve tevhidi bozarak şeytana uyan kâfirleri kastetmektedir.

¹²⁵ es-Secde 32/20.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Fadıl Aygün, 11/322.

¹²⁷ Âl-i İmrân 3/106-107; eş-Şûrâ 42/7; et-Teğâbun 64/2; el-Enfâl 8/38.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, Kemal Sandıkçı, 2/427, a.mllf., *Kitâbü't-Tevhîd*, 506-508.

¹²⁹ en-Nisâ 4/150-152.

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 506, 507, 508, 514.

¹³¹ el-A'râf 7/18.

¹³² Mâtürîdî, her ne kadar Mu'tezile'nin bu âyet ile istidlal ettiğini söylese de âyet ile ilgili Mu'tezilî tefsir eserlerinde ve kelam kitaplarında bunu görememekteyiz. Ancak ilkesel bağlamda değerlendirilirse Mâtürîdî haklıdır. Çünkü va'id âyetlerinin umumi kabul edilme ilkesi bu âyetin de aynı biçimde değerlendirilmesine sebep olmuş olabilir. Ayrıca Mu'tezile ile ilgili günümüze ulaşan kaynakların sınırlı olması ve Mâtürîdî'ye gelen bu tarz bilgilerin kaynaklarının birinci elden bilinmemesi bu konuda itham edici bir tavır sergilemeyi zor kılmaktadır. bkz. İsfahânî, *Câmi'u't-te'vîl*, 120-121; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/170,171; Şerîf el-Murtadâ, *Çurer'ül-fevâid*, 2/326-328; Kâdî, *Abdulcebbar*, *Tenzîhü'l-Kur'ân*, 168-170; a.mllf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 606-718; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 363-401; Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 126, 165-167; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l-Hasen er-Rummânî*, 100-101; Seyyid, *Tefsîrû Ebî Bekir el-Esamm*, 69-70; Seyyid, *Tefsîrû Ebi'l Kâsım el-Ka'bî*, 217-218; Seyyid, *Tefsîrû Ebî Ali el-Cübbâi*, 235-236.

¹³³ Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, 5/331.

4.6. Peygamberlerin Zelleleri ve Küçük Günahların Anlamlandırılması

Mâtürîdî, Hâricîlerin görüşlerinin tutarsızlığını kimi zaman mürtekeb-i kebîrenin durumunu tartışırken kimi zaman da peygamberlerin hayatlarından kesitler sunarak kanıtlamaktadır.¹³⁴ Örneğin, Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın yasak ağacın meyvesinden yemeleri üzerine Allah'a karşı âsi oldukları ve haddi aştıkları Kur'an'da açıkça belirtilmektedir.¹³⁵ Ancak Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın bu amellerinden ötürü küfre girdikleri ve iman etmeleri gerektiği belirtilmemiştir. Haddi aştıklarının ve âsi olduklarının altı çizilmekle yetinilmiştir. Dolayısıyla her günah küfre götürmeyecektir.

Bir başka delil de Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin yaptığı eziyetlerdir. Çünkü Kur'an'da bu kardeşlerin işlediği günahlar¹³⁶ anlatılırken küfre düştükleri belirtilmemektedir. Bilakis daha sonraki âyetlerde¹³⁷ bu kişilerin günahlarının bağışlanması için babası Hz. Yâkup'tan Allah'a dua etmesini istemeleri azap korkusu duyduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Hâricîlerin dediği gibi küçük günahlar, kişiyi küfre götürseydi peygamberlerin durumu açıklanamazdı. Çünkü peygamberler de Hz. Âdem örneğinde olduğu gibi zelle türünden küçük günahlar işlemişlerdir. Hem âyetler hemde peygamberlerin hayatları Mâtürîdî'nin düşüncesinde Hâricîlerin tutarsızlığını kanıtlamaktadır. Hâricîlerin küçük günahları bile tekfir sebebi olarak görmeleri nübüvvet anlayışlarının hatalı olduğunu göstermektedir. Peygamberlik makamını ilgilendiren bir konuda bu şekilde hatalı tasavvurlar Hâricîlerin iman anlayışına zarar vereceği gibi kendi imanlarını dahi tehlikeye düşürecektir. Mâtürîdî, bunun sebebinin onların dinde aşırılığa kaçmalarına/ğulûv, Allah'ın çizdiği sınırlara riayet etmemelerine ve nübüvvet makamına saygısızlık etmelerine bağlamaktadır.¹³⁸

Mâtürîdî'ye göre Hâricîlerin aşırıya kaçtığı diğer bir konu da küçük günahları küfür ile aynı düzlemde ele almalarıdır.¹³⁹ Onlar, bu hareketiyle hem aşırıya kaçmışlar hemde Allah'ı kendilerine düşman edinmişlerdir. Allah'ın afûv, gafûr ve rahîm gibi bağışlayıcılığını bildiren isimlerinin hükmünü kaldırarak onu azap penceresinden değerlendirmişlerdir. Peygamberlerden bazılarının zelle türünde küçük günahlar işlemelerini de göz önünde bulunduru-

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, 1/126-127.

¹³⁵ Tâhâ 20/121.

¹³⁶ Yûsuf 12/16-17.

¹³⁷ Yûsuf 12/97.

¹³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 494, a.mllf., *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 7/309-310.

¹³⁹ Mâtürîdî'nin bu iddiası doğrudur. Pek çok makâlât ve fırak eserinde de Hâricîlerden bazıları veya geneli denilerek her günahın büyük günah olduğu ve büyük günahların da küfür olarak ele alınıp küfür hükmü verildiği söylenmektedir. bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 159; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133-135; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632.

rursak küçük günahları küfür olarak değerlendirmek peygamberlerden bazı-
larının -hâşâ- dinden çıktığını iddia etmek olacaktır. Peygamberleri tekfir ede-
nin ise küfrü kaçınılmazdır.¹⁴⁰ Bu bağlamda Hâricîlerin, Allah'ı sert ve acıma-
sız olarak göstermeleri ve peygamberleri tekfire yol açan söylemleri,
Mâtürîdî'ye göre Allah'a düşmanlık beslemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu
yüzden de onun düşüncesinde ebedî azaba asıl layık olan mürtekib-i kebîre
değil, peygamberleri dahi tekfire yeltenen Hâricîlerdir.¹⁴¹

Hâricîlerin küçük günahları küfür ile eş değer görmesi Mâtürîdî'ye göre
Allah'a zulüm ve cehalet nispet etmektir. Küçük günahlardan dolayı bütün
iyilikleri geçersiz kılmak ve müminleri tekfir etmek, Allah'ın lütuf ve rahme-
tini göz ardı etmektedir. Çünkü yeryüzünde hiç kimsenin küçük günah işle-
mekten uzak durabilmesi mümkün değildir.¹⁴² Bu bağlamda Mâtürîdî, insa-
nın günah işlemesini fıtratıyla ilgili bir durum olarak değerlendirmiştir. Bun-
dan dolayı da günah işleyenlere ebedî azabı layık görmek ve tekfir etmek,
Allah'a zulüm isnad eden kişilerin yapacağı bir iştir. Fikirlerinde aşırı gitme-
leri, peygamberlere saygısızca davranmaları ve Allah'a zulüm isnad etmeleri
sebebiyle Mâtürîdî, cehennem için Hâricîler için hazırlanacağını düşünmek-
tedir.

Benzer biçimde Mu'tezile'nin küçük günahlar hakkında savunduğu dü-
şünce doğrudan bağışlanmaya yöneliktir.¹⁴³ Mâtürîdî, bunun da anlamsız ol-
duğunu düşünmekte ve peygamberlerin durumuyla eleştirmektedir. Çünkü
Kur'an'da pek çok âyet peygamberin yalvararak, yakararak ve hatta gözyaşı
içerisinde gizlice dua ettiği ve ümit ve korku halinde Allah'a niyazda bulun-
duğunu¹⁴⁴ belirtmektedir. Şayet küçük günahlar için azap söz konusu olma-
saydı peygamberler, yaptıkları bu hareketleriyle haddi aşmış ve Allah'ı zu-
lümle nitelemiş olurlardı. Böyle bir durum, peygamberliğin özellikleriyle çe-
liştiği gibi zellelerden daha büyük günaha, peygamberleri sokmuş olacaktır.
Bu durumda peygamberler için düşünülemez.¹⁴⁵

Mâtürîdî, görüldüğü üzere peygamberlerin hayatından kesitler sunarak
Hâricî ve Mu'tezilî düşünceleri eleştirmektedir. O, Hz. Âdem'in Allah'tan al-
dığı bir takım kelimelerle¹⁴⁶ Hz. Nûh,¹⁴⁷ Hz. İbrâhim,¹⁴⁸ Hz. Eyyûb,¹⁴⁹ Hz.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 495-496.

¹⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu, Kemal Sandıkçı, 2/471.

¹⁴² Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 495-496.

¹⁴³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 632-712; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 390-391, 399-401.

¹⁴⁴ Hûd 11/45-47; İbrâhim 14/35-41; eş-Şuarâ 26/83-89; el-Enbiyâ 21/83-84, 87-88, 90; el-Kasas 28/16.

¹⁴⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 494-495.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/37.

¹⁴⁷ Nûh 71/28; Hûd 11/45-47.

¹⁴⁸ İbrâhim 14/35-41; eş-Şuarâ 26/83-89.

¹⁴⁹ el-Enbiyâ 21/83-84.

Yûnus,¹⁵⁰ Hz. Mûsa¹⁵¹ ve Hz. Peygamber'in¹⁵² Allah'tan hem kendileri için hemde müminler için bağışlanma dilemelerini, Mu'tezilî telakki ile bağdaştıramamaktadır.¹⁵³ Adı sayılan bütün bu peygamberlerin af yakarışları Mu'tezile'nin hem kebîre hemde sağîre tasavvurunu çürütmektedir. Bir peygamber büyük günah işlemekten masum olduğu için Hz. Âdem ve diğer peygamberlerin bu duası zelle türündeki günahlar içindir. Eğer küçük günahlar hakkında doğrudan bağışlanma gerçekleşseydi Hz. Âdem'in Allah'tan aldığı bir takım kelimelerle dua etmesi gereksiz iş anlamına gelecektir. Bir peygamberin, gereksiz işlerle uğraşması mümkün olmadığına göre Mu'tezile'nin fikirleri hatalıdır.

Benzer biçimde adı sayılan diğer peygamberlere Allah'ın hem kendileri için hemde ümmeti için bağışlanma diletmesi Allah'ın rahmetiyle muamele edeceğini göstermektedir. Bu bağlamda Mâtürîdî, Mu'tezile'nin "küçük günahlar için azabın gerçekleşmesi hikmete aykırıdır"¹⁵⁴ iddiasını peygamberlerin konumuna ve bu konudaki âyetlere aykırı bulmuştur. Kebîre ve sağîre konusunda varılacak her hüküm Mâtürîdî'nin zihin dünyasında nübüvvet müessesesi ile doğrudan ilintilidir. Mu'tezile'nin mürtekib-i kebîre ve sağîre hakkındaki görüşleri tutarsız ve hatalı olduğu için nübüvvet tasavvurları da kusurlu olmaktadır.

4.7. Şefaati Yanlış Yorumlamaları

Şefaati ile ilgili her âyet¹⁵⁵ Mâtürîdî'ye göre büyük günah işleyen müminlere yada küçük günah işleyen müminlere yöneliktir. Çünkü şefaati yapısı itibarıyla azabı hak eden müminlere işaret etmektedir. Hatta Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet olarak gönderilmesini¹⁵⁶ bile şefaati açısından yorumlamış ve âlemlere rahmet ifadesinin ümmetinden büyük günah işleyenlere şefaati anlamına geleceğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Bu bağlamda Mâtürîdî'nin şefaati düşüncesi Mu'tezile ile örtüşmeyecektir. Çünkü mürtekib-i kebîrenin akıbeti ebedî cehennem azabı iken sağîre işleyeninki doğrudan bağışlanmadır. Dolayısıyla şefaati ile ilgili her âyet, ona göre Mu'tezilî düşüncede boşa çıkar-ken âyet ve hadislerin ilâhî lütûf olarak sundukları şefaati müjdesi ortadan

¹⁵⁰ el-Enbiyâ 21/87-88.

¹⁵¹ el-Kasas 28/16.

¹⁵² Muhammed 47/19.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 13/22-23; çev. Bekir Topaloğlu, 1/135.

¹⁵⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 632-712; Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât*, 390-391, 399-401.

¹⁵⁵ Meryem 19/87; el-Enbiyâ 21/28; Tahâ 20/109.

¹⁵⁶ el-Enbiyâ 21/107.

¹⁵⁷ Tirmizî, "Kıyâmet", 11; İbn Mâce "Zühhd", 37; Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. İbrahim Tüfekçi, 9/436.

kalkmaktadır. Böylece Mu'tezile'nin âlimlerin ilâhî rahmete yönelik ümitlerini yok ettiği ve Hz. Peygamberin şefaatine gönülden inanan müminlerin duasını geçersiz kıldığı iddia edilmiştir.¹⁵⁸

Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile, “şefaatçilerin şefaati artık onlara fayda vermez”¹⁵⁹ gibi âyetlerden¹⁶⁰ yola çıkarak mürtekib-i kebîreye şefaatin gerçekleşmeyeceğini iddia etmiştir. Çünkü mümini sadece kendi amelleri kurtaracaktır. Ameli iyiyse kurtulacak kötüyse ebedî azap ile cezalandırılacaktır. Başkasının şefaati ona ne bir fayda ne de bir zarar verebilir. Bütün bunlara rağmen mürtekib-i kebîrenin şefaati ile bağışlanacağını düşünmek Allah'ın va'dinden döneceğini ve verdiği haberin yalan olduğunu iddia etmek anlamına gelecektir.¹⁶¹ Mâtürîdî'nin düşüncesinde Mu'tezile'nin istidlal ettiği âyetlerin muhatabı mürtekib-i kebîre değil kâfirlerdir. Daha öncede açıklandığı üzere pek çok âyet ve Hz. Peygamber'den gelen pek çok rivayet¹⁶² şefaatin gerçekleşeceğini bildirmektedir. Kâfirler için şefaatin gerçekleşmesi imkansız olduğuna göre bu âyet kâfirlerin ebedî azap ile cezalandırılacağını göstermektedir.¹⁶³

Mu'tezile, şefaati eleştirilerine devam ederek şefaati talebinin “*Ya Rabbi beni büyük günah işleyenlerden eyle*” anlamına geleceğini iddia etmektedir. Yani müminin Allah'tan şefaati umması aslında beni büyük günah işleyenlerden yap diye dua etmesidir.¹⁶⁴ Ancak Mâtürîdî, bu iddiaların zorlama olduğunu düşünmektedir. Çünkü bir müminin şefaati umarak dua etmesi aslında Allah'tan şefaati gerektirecek hayırlı amellerde bulunmayı ve tevhide dayalı güzel işler yapmayı kendisine nasip etmesini istemesi demektir. Zaten büyük günah işleyen bir mümine şefaatin gerçekleşmesi daha önce işlediği hayırlı amellerinden ötürüdür. Bu durum peygamberlerin hayatıyla da sabittir. Hz. Yunus'un bağışlanması işlediği günahlardan ötürü değil ettiği dualar sebe-

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. İbrahim Tüfekçi, 9/226, a.mllf., *Kitâbü't-tevhîd*, 551.

¹⁵⁹ el-Müddessir 74/48.

¹⁶⁰ eş-Şuarâ 26/100; el-Bakara 2/123, 254.

¹⁶¹ Mâtürîdî'nin verdiği bu bilgilerin benzeri Kâdî Abdülcebâr tarafından dile getirilmektedir. Kâdî Abdülcebâr şefaati konusunun kebîre meselesinde Mürcie'nin sözde delillerinden birisi olduğunu düşünmektedir. Âyetlerin gerek aynı ile gerekse de aynı manaya gelen farklı âyetler ile istidlal edilerek şefaatin sadece tevbe eden müminlere has olacağını düşünmektedir. Aynı anlama gelen benzer âyetler ile istidlal edildiği için Mâtürîdî'nin verdiği bilgilerin doğru olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla Mu'tezile mürtekib-i kebîreye şefaatin gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın istidlal ettiği âyetler (el-Bakara 2/48, 123; el-Mümin 40/18; ez-Zümer 39/19; el-Enbiyâ 21/28); bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 687-695; Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâilât*, 402-403.

¹⁶² Buhârî, “İlim”, 33; “Ezan”, 8; “Tefsir”, 17/11; Tirmizî, “Salat”, 43/211.

¹⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. İbrahim Tüfekçi, 16/282-286.

¹⁶⁴ Mâtürîdî'nin verdiği bu bilgiler doğrudur. Özellikle Kâdî Abdülcebâr, böyle bir duada bulunmanın “*Ya Rabbi beni fâsıklardan eyle*” anlamına geleceğini düşünmektedir. bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 692, 693.

biyle gerçekleşmiştir. Eğer Hz. Yûnus'un "*Allah'ın şanını yücelten duaları olmasaydı kıyamete kadar balığın karnında kalacaktı*"¹⁶⁵ âyeti bu konudaki en güzel örnektir.¹⁶⁶

Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile ve Hâricîlik mezhebi Allah'a karşı olan her davranışı şeytana itaat olarak yorumlamaları sebebiyle mürtekib-i kebîreye şefa'at edilmeyeceğini düşünmüşlerdir.¹⁶⁷ Ancak bu iki mezhep peygamberlerin ve salih insanların küçük günah türünden işledikleri zelleleri kabul etmektedir. Buna rağmen şefa'ati inkar etme cesareti ona göre şeytanın onları küfre götürmek için süslü cümlelerle kurduğu bir çağrıdır. Ayrıca bu meselede şeytana itaat gibi bir durum söz konusu değildir. Çünkü günahkâr olan herkes günahı şeytanın emri ve çağrısıyla değil nefis, beşerî arzular, zevk ve öfke gibi bir takım etkenler ile yapmaktadır. Bu yüzden mümin, Allah'a karşı gelmek veya şeytana itaati arzulararak günah işlemez.¹⁶⁸

Benzer biçimde bu iki mezhep, kurtuluşun sadece ameller ile olacağını düşünerek Allah'ın rahmetini, lütfunu, inayetini ve izin verdiklerinin şefa'at hakkını devre dışı bırakmıştır.¹⁶⁹ Mâtürîdî, bu düşüncelerinden ötürü bu kişilerin her gününü ve her anını ibadet ve itaat ile geçirmeleri ve hiçbir mâsiyete bulaşmamaları gerektiğini düşünmektedir. Çünkü onlar şefa'at gibi ilâhî inayeti kabul etmedikleri için kurtuluşları sadece amelleriyle olacaktır. Ancak Mâtürîdî, kendisinin kurtuluşunun amelleriyle olmayacağını Allah'ın rahmeti ile birlikte şefa'ate izin verdiklerinin şefa'atiyle olacağını düşünmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, Allah rahmetiyle beni kuşatmadığı müddetçe ben bile cennete giremem buyurarak¹⁷⁰ müminlerin ancak Allah'ın rahmetiyle cennete gireceğini ve şirk ve küfür dışındaki bütün günahların rahmetiyle bağışlanacağını belirtmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁵ es-Sâffât 37/143-144.

¹⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. Mehmet Erdoğan, Bekir Topaloğlu, 17/36-37.

¹⁶⁷ Mâtürîdî'nin bu mezhepler hakkındaki iddiası incelendiği takdirde bu mezheplerin sonuç itibarıyla bu önermelere varacağı açıktır. Çünkü Hâricîlik'te her günah küfre yol açmaktadır. bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 159; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133-135; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632; Mu'tezile'de ise şefa'at düşüncesinin büyük günah işleyenlerin fâsık ve zalim olması ile ilgili olup Hz. Peygamber'in Allah'a isyan eden zalim ve fâsık kişilere şefa'at etmeyeceği şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla her günah olmasa bile büyük günahın varlığı şefa'ate manidir. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 686-693.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 556-557.

¹⁶⁹ Burada Mâtürîdî'nin her iki mezhebin de imanının tanımı noktasında uzuvlar ile amelde birleşmelerini kastetmiş olması mümkündür. Ayrıca Mu'tezile mezhebinde kurtuluşun ameller ile olacağı mükafatı hak etmek ile ilgili olduğu şeklindedir. bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 686-693.

¹⁷⁰ Buhârî, "Rikâk", 18.

¹⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 13/23-24.

Sonuç

Mürtekib-i kebîre problemi tarih boyunca Müslümanların konuştukları ve tartıştıkları temel meselelerden birisidir. Bu konudaki nasların te'vile müsait olması ilk dönem kelimî mezheplerin doğmasına ve gelişimine olanak sağlamıştır. Tahkim hadisesi ile birlikte ilk defa görünür hale gelen bu konunun kökenleri Hz. Osman dönemindeki olaylara ve şehit edilmesiyle başlayan sürece kadar götürülebilir. Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı gibi iç karışıklıklara sahâbenin katılması konunun anlaşılabilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu yüzden de İslâm siyaset tarihinde gerçekleşen her kanlı olayın bu mesele üzerinde bir etkisinin olduğu açıktır. Günümüzde de mürtekib-i kebîrenin konumu ve amelin imandan bir cüz olup olmadığı ile ilgili tartışmalar varlığını sürdürmektedir. Bu yüzden de büyük günah işleyen birisinin küfür ile itham edilmesi günümüz dünyasında da olasıdır.

Mâtürîdî, mürtekib-i kebîre meselesindeki düşüncelerini selefi sayılan Ebû Hanîfe gibi iman üzerinden temellendirmiştir. Onun düşüncesinde iman eden herkes şirk ve küfre bulaşmadığı müddetçe mümin olarak kabul edilir ve âhirette de mümin olarak karşılık görür. Onun günah işlemesi bu duruma mani değildir. Çünkü mümin günah işlerken yaptığı işin hatalı olduğunu ve Allah'ın bunu yasakladığını bilir. Günahı işlemesi dahi nefsinin kışkırtmaları, beşeri arzu ve ihtirasları sebebiyledir. Dolayısıyla Mâtürîdî, mürtekib-i kebîreyi iman ve rahmet temelli değerlendirerek Hâricî ve Mu'tezilî telakkilerden ayırmıştır.

O, kendisinden önceki mezhepleri çok iyi okuyan ve tahlil eden bir âlimdir. Ayrışma noktalarını da iyi tespit etmesi sebebiyle ebedî azap ekseninde birleşen Hâricîlere ve Mu'tezile'ye âyet, hadis ve âlimlerin ittifak ettiği görüşlerle eleştirilerini yöneltmiştir. Zaten Mâtürîdî, mürtekib-i kebîre konusunda bu kadar çok görüş ayrılığını ve Müslümanların bu kadar kolay bir biçimde birbirlerini öldürebilmesini Hâricîlerin inatçılığı ve Mu'tezile'nin güç beğenirliğine bağlamıştır. Hatta ona göre Müslümanların arasında pek çok ortak payda olmasına rağmen hâlâ birbirleriyle savaşmalarının yegâne sebebi bu iki mezhebin büyük günah anlayışlarıdır. Çünkü bu iki mezhebin fikirleri Allah'ın ümmete bahsettiği ilâhî lütuf ve rahmetin ortadan kalkmasına ve ilâhî gazabın gelmesine sebep olmuştur. Hâricîlerin Müslümanlarla savaşabilmek için bu fikirleri uydurmaları ve Mu'tezile'nin fâsık ve fâcir bir toplum hayali Müslümanların arasına fitne sokmuş ve ilâhî rahmeti ortadan kaldırmıştır.

Mâtürîdî, Hâricî ve Mu'tezilî düşüncenin ebedî azap çerçevesinde ortak noktaya sahip olduğunu düşünmektedir. Bu mezheplerin ebedî azap çerçevesinde birleşmesini ise va'd âyetlerinin umûmî kabul edilip va'd âyetlerinin

tahsis edilmesine bağlamaktadır. Ancak Mâtürîdî, bütün va'id âyetlerinin muhatabının müşrikler, kâfirler ve münafıklar olduğunu ve mürtekib-i kebîreye hitap etmediğini düşünmektedir. Va'id âyetlerinin muhatabı ise büyük günah işleyenlerde dahil olmak üzere bütün müminlerdir. Bu sebeple Hâricîlik ve Mu'tezile'nin âyetlerin bağlamına bakmadığını ve parçacı yorumlama metodu sergilediğini düşünmektedir.

Mâtürîdî, her ne kadar görüşlerini iman üzerinden değerlendirse de havf ve recâ arasında bir denge gözetmiş ve mümindeki sorumluluğu hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Bu mezheplerin ise havf ve recâ arasında bir denge gözetmediğini ve Allah'ın rahmetinden ümit keserek pek çok âyete aykırı davrandığını iddia etmiştir. Mu'tezile ve Hâricîlerin aykırı davrandığı âyetlerin başında tevbe âyetleri, bağışlanma ve rahmet âyetleri, iman âyetleri, peygamberlerin durumunu anlatan âyetler ile şefa'at âyetleri gelmektedir. Ona göre bu konulardaki bütün âyetler mürtekib-i kebîrenin mümin olduğunu gösterirken Hâricî ve Mu'tezilî görüşleri de çürütmektedir.

Mâtürîdî, bu mezheplerin kendi görüşlerine bir takım âyetleri delil getirmelerini âyetleri bağlamından koparmak ve kendilerine göre hüküm çıkarmak olarak değerlendirmiştir. Böylece bu mezheplerin Kur'an'ın açık ifadelerine ve âlimlerin cumhûruna muhalefet ettiğini düşünmüştür. Sürekli olarak bu mezheplerin çelişkiye düştüğünü ve tutarsız olduğunu da belirtmektedir. Özellikle Mu'tezile'nin küçük günahlardan dolayı azabı reddetmesini ve büyük günah işleyenlere ebedî azabı layık görmesini bir çelişki olarak değerlendirmiştir. Çünkü peygamberlerin bir takım zelle türünden günah işlemesi sağîre ile ilgili görüşlerini çürütürken rahmet ile ilgili âyetler kebîre ile ilgili görüşlerini çürütmektedir.

Mâtürîdî, günahkâr müminler ile ilgili ebedî azap ekseninde şekillenen görüşleri aklî ve naklî delillerle ortaya koymuş ve bazen de sert bir biçimde eleştirmiştir. Bu eleştirilerinden bazıları teşdit kabilinden değerlendirilebilir. Ancak bu sert tavır onun düşüncesinde karşı tarafın hiçbir şekilde haklılık payı olmadığını göstermektedir. Âyet, hadis ve âlimlerin görüşleriyle yaptığı temellendirmelerini her zaman rahmet ve iman üzerinde yoğunlaştırmıştır. Hiçbir zaman azap temelinde değerlendirme yapmamış ve bu mezhepleri de delilleri ile birlikte incelemiştir. Gerek tefsirinde gerekse kelam eserinde bu konu ile ilgili Hâricîlik ve Mu'tezile'ye geniş yer ayırmıştır. Hatta mürtekib-i kebîrenin konumu ile ilgili Mu'tezilî âlimlere özel cevaplar da yöneltmiştir. Sadece tek bir kalıp üzerinden değil çok yönlü bakış açısıyla Hâricîlik ve Mu'tezile'nin delillerini çürütmüş ve onlara eleştiriler yöneltmiştir.

Kaynakça

- Abacı, Harun “el-Beydâvî Tefsirindeki İ'tizâlî Tesirlerin Varlığı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55/2 (Aralık 2014), 151-171.
- Abacı, Harun. Tefsirlerde Mu'tezile Etkisi Beyzâvî ve Nesevî Örneği. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Abacı, Harun. Kur'an'ın Mâtürîdî Yorumu -Te'vîlâtü'l- Kur'an'da Mu'tezile Tenkidinin Dilbilimsel Temelleri-. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Abdulgani, Muhammed Fuâd Abdülbâkî. el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm. nşr. Dâr'ül Kütübü'l Mısıriyye. Kahire: Matba'atü Dâr'ül Kütübü'l Mısıriyye, 1364/1943.
- Ak, Ahmet. “Mürtekib-i Kebîre Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Hâricîlere Yönelttiği Eleştiriler”. The Maturidiyya Özbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi. No:1/2021, 44-51.
- Apak, Adem. Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşîdîn Dönemi). 4 cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Basım, Nisan 2011.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir. el-Fark beyne'l-fırak, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1964.
- Bebek, Adil. “Günah”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 14/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bebek, Adil. Mâtürîdî'de Günah Problemi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Boynukalın, Mehmet. “Suç”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/453-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi'u's-sahîh. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. Beyrut: Dâru Tavk'in-Necât, 1422/2001.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid. et-Ta'rifât. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 4. Baskı, 2018.
- Çelebi, İlyas. “Menzile beyne'l-Menzileteyn” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 29/162-162. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Doğan, Lütfi. Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî'de Günah Meselesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'an Dili. 10 cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn. thk. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitayiz, 1963.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fırlı, Ethem Ruhi. “Ali”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 2/371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Fırlı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. İhyâü 'ulûmî'd-dîn. nşr. Abdulazîz 'İzzeddîn es-Seyrevân. Beyrut: Dar'ül-Kalem, 1404/1983.
- Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman. Kelâm. Konya: Tekin Kitabevi, 2. Basım, 1991.

- Hakan, Uğur. "Büyük Türk Müfessir İmam-ı Mâtürîdî'nin Te'vilat'ında Büyük Günah Kavramı". III. Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu Bildirileri. Azerbeycan-Şamahı, 07-18 Mayıs 2017. 678-690.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed. Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bnî'r-Râvendî el-mülhid. thk. Henrik Samuel Nyberg. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1925.
- Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed. ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l kebâir. nşr. Muhammed Ali. 2 cilt. Kahire: Matbaa'tü Hicazî, 1356/ 1937.
- İsfahânî, Râgıb. el-Müfredât fî Gârîbi'l-Kur'an. nşr. Muhammed Seyyid Geylanî. Beyrut: Dâr'ül-Ma'rife, 1965.
- İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr. Câmi'u't-te'vîl li muhkemi't-tenzîl. thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2007.
- İbn Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. el-Kâmil fi't-tarih. thk. Abdullah el-Kâdî. 11 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l İlmîyye, 5. Baskı, 2010.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed. el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihel, thk. Ahmed Şemsüddin. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, 2014.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida' Ömer b. Kesîr. Tefsîrû İbn Kesîr. thk. Şu'ayb el-'Arnavût, Muhammed Enes Mustafa. 9 cilt. Dimeşk: Dârü Risâleti'l 'Alemiyye, 2. Baskı, 2019.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. es-Sünen-i İbn Mâce. nşr. Sıtkı Cemîl el-'Attar. 5 cilt. Beyrut: Dâr'ül-Fikr, 2. Baskı, 1424/2003.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâliuddîn. Lisân'ül-'Arab. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şâzelî. 4 cilt. Kahire: Dar'ül-Me'arif, 1. Basım, 1979.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. et-Tabakâtü'l-kübrâ. Muhammed Abdülkahir. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l İlmîyye, 4. Baskı, 1971.
- İzutsu, Toshihiko. İslam Düşüncesinde İman Kavramı, trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 1984.
- Ka'bî, Ebu'l-Kâsim el-Belhî. Kitâbü'l-Makâlât. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmet. Şerhu'l-Usûli'l-Hamse. thk. Dr. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-vehibe, 1996.
- Kâdî, Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmet. Tenzihü'l-Kur'an 'an'il-metâ'in. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyh. Beyrut: Mektebetü'n-Nafize, 2006.
- Kahraman, Ferruh. İtikâdî Açından Hristiyanlık ve İslâmiyet'te Günah. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Kalhâtî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'id el-Ezdî. el-Keşf ve'l-beyân. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Umman: Vizaretü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfî, 1980.
- Karagöz, İsmail. Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Kılıç, Sadık. Kur'an'da Günah Kavramı. Konya: Hibaş Yayınları, 1. Basım, Ağustos 1984.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli. çev. Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Kummî, Sa'd b. 'Abdullah. Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak. thk. Dr. Muhammed Cevad Şekur. Merkezü İntişarâtü 'ilmî, 1341.

- Malâtî, Ebü'l-Hüseyn. et-Tenbîh ve'r-Reddü 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'. thk. M. Zin-hum Muhammed 'Azab. Kahire: Mektebetü Medbûli, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Te'vîlât'ül-Kur'ân Tercümesi. çev. Bekir Topaloğlu. 17 cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Kitâbü't-Tevhîd. trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 8. Basım, 2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî. el-Câmi'u's-sahîh. nşr. Ebû Suheyb el-Kirami. Riyad: Beyt'ül Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî. Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl. thk. Yusuf Ali e-Bedevî. Dimeşk: Dârü İbni Kesîr, 2. Baskı, 2018.
- Neşşâr, Ali Sami. İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu. trc. Osman Tunç. 2 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî'de Büyük Günah ve Şefaatin Hikmeti". Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi. Kayseri 10/15-40.
- Öz, Mustafa. Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, Mart 2014.
- Seyyid, Rıdvan. Tefsîrû Ebî Ali el-Cübbâi. thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 2007.
- Seyyid, Rıdvan. Tefsîrû Ebî Bekir el-Esamm. thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 2007.
- Seyyid, Rıdvan. Tefsîrû Ebî'l-Kâsım el-Kâ'bî. thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 2007.
- Seyyid, Rıdvan. Tefsîrû Ebî'l-Hasen er-Rümmânî (el-Câmî' li 'ilmi'l-Kur'ân). thk. Hudr Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 2007.
- Şerif el-Murtadâ, Ebü'l-Kâsım Ali b. Tahir. Çurer'ül-fevâid ve Durer'ül-kalâid. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Mısır: Dârü İhyâi Kütübî'l-'Arabiyye, 1954.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâciüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî. el-Milel ve'n-Nihal. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Kahire: Dâr'ül-Ma'rife, 1. Baskı, 1391/1961.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. Târihü'l-ümem ve'l-mülûk. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 9 cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l Arabi, 1. Baskı, 1970.
- Tunci, Muhammed. el-Mu'cemu'z-Zehebî Fârisî 'Arabî. Beyrut: Dâr'ül-İlm, 1969.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. el-Câmi'u's-sahîh. nşr. Merkezü'l-buhûs ve takviyetü'l-Ma'lumât. Kahire: Dâri Âlitâsil, 3. Baskı, 1438/2016.
- Yigîr, İsmail. "Osman". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. Kitâbü'l-kebâir. nşr. Muhiyiddin Mustü. Medine: Dâru't-Turas, 1986.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. Târihü'l-İslâm. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 15 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l 'İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. Siyerü a'lâmi'n-nübelâ, thk. Hüseyin el-Esed. Beyrut: Mevsu'atü'risale, 2020.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. el-Keşşâf. thk. Mahir Edip Hayyûş. 10 cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 1. Baskı, 2021.